

म. ग्रं सं. वाचनालय, ठाणे

विषय नाटक

न. क्र.

५१ १८८

११५५

सं १८८

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

१. नांव - श्री गणेश आश्रम

२. - श्री - वि. वि

विषय - नाटक

१०५

नाटक

3-19-9

10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

10

11

12

13

14

प्रस्तावना.

नाट्यकला ही ह्या भरतखंडात प्राचीनकाली मूळ उत्पन्न होऊन तिचा फारच उत्कर्ष झाला होता. विक्रमादित्य, हर्ष, भोज, शूद्रक वगैरे राजे, या कलेचे पोशिंदे असल्यामुळे कालिदास, भवभूति, धावक, विशाखदत्त इत्यादि अनेक कवींनी सुरस नाटके रचून पूर्वी त्याचे प्रयोग करून दाखविले; व ते लोकप्रिय होऊन, त्यांनी आपल्या कीर्तीचे ध्वज अजरामर या भूतलावर उभारले; हे हल्ली उपलब्ध असलेल्या त्यांच्या नाट्यग्रंथावरून सिद्ध आहे. अशी ही भरभराटीच्या शिखरास जाऊन पोहोचलेली कला ह्या देशावर अनेक दुर्धर परचक्राचे प्रसंग आल्यामुळे, अजमासे वाराव्या शतकापासून जी बंद पडली होती तिचा ऊर्जित काळ पुन्हा एकोणीसाव्या शतकात झाला.

इ. स. १८४२ या वर्षी आमचे तीर्थरूप विष्णु अमृत भावे ऊर्फ विष्णुदास यांनी महत्प्रयासाने, त्या कलेचे पुनरोज्जीवन केले, ती त्यांची कृति लोकमान्य होऊन त्यांनी मोठी कीर्ति संपादिली. पुढे ह्या कलेकडे पुष्कळ विद्वानांचे लक्ष लागून बरेच नवीन नाट्यग्रंथ झाले व अनेक प्रयोगही त्यांनी केले. हल्ली तर हजारों लोकांचा हा धंदा होऊन ते यावर गर्व भरित आहेत, आणि हे एक मोठे जनमनोरंजनाचे सधनच होऊन बसले आहे.

ह्या नाट्यकलेचे पुनरोज्जीवन आमच्या वडिलापासून झाल्या- व घरी वारमहा या विषयाची चर्चा चालत असल्यामुळे नवीन नाटके वाचण्याचा व प्रयोग पाहण्याचा छंद फार

२)

प्रस्तावना.

दिवसापासून आहे. या विषयावर जरी मी आजपर्यंत बरेच लिहिले आहे तरी प्रसिद्धपणे जगापुढे येण्याचा हा माझ-पाहिलाच प्रसंग आहे. ग्रंथरचनेचे काम मोठ्या विद्वत्तेचे आहे व तशी विद्वत्ता माझे अंगी नाही. परंतु “ काव्य करावे नच म्यां वचकावे दूषितो परी लघुस। का सदन न बाधावे कीं त्यात पुढे विळें करिल घूस ॥ ” हे पंतवचन मनात आणून धाष्टर्य करून मी ही पंचांकी शोकरसप्रधान नाटिका विद्वज्जनांस सादर करित आहे; तर ते “ हसक्षीर न्यायाने ” तींतील गुण ग्रहण करून दोष टाकितील अशी आशा आहे.

ह्या नाटिकेचे कथानक कल्पित असून ते शोकपर्यवसायी आहे. ह्या तऱ्हेचीं नाटके संस्कृत भाषेत नसल्यामुळे त्याचा प्र-घात पूर्वीपासून नाही; परंतु इंग्रजीत अशीं नाटके पुष्कळ आहेत; व ती आनंदपर्यवसायी नाटकापेक्षा प्रेक्षकांच्या मनावर चांगला परिणाम बठवितात; ह्यामुळे नाटक शोक परिणामी रचिले आहे. यांतील भाषा, प्रांथिक न घालतां, बोलण्याच्या प्रघातात जशी आहे, तशी घातली आहे. व्याकरणरीत्या जरी ती अशुद्ध आहे, तरी प्रयोग करण्यास हीच भाषेची पद्धती पुष्कळ विद्वानांस मान्य असल्यामुळे, ती तशी ठेविली आहे. सांगली, ता. २० मार्च सन १८८८

ग्रंथकर्ता.

‘ व्यजति शूर्पवदोषान् गुणान् गृह्णाति साधव
दोषग्राही गुणत्यागी चलतीरिव दुर्जना ॥

या नाटकांतील पात्रे.

सारंगदेव विलासपूरचा राजा.
रणदेव सारंगदेवाचा प्रधान.
चंद्रसेन	{ सारंगदेवाच्या पूर्वीच्या प्रधानाचा (संग्रा- मसिंहाचा पुत्र (नायक.)
रतिपाल चंद्रसेनाचा मित्र व वासतिकेचा नवरा.
हरपाल तुरुगावरील अधिकारी.
नारायणप्रसाद न्यायाधीश.
मणिपाल एक सरदार.
विद्याधर दीक्षित राजगुरू.
गोपालसिंग सुवर्णपूरचा वकील.
रणछोडदाम एक किराण्या जिनसाचा व्यापारी.
वल्लभ रणछोडदासाचा गुमस्ता.
रमाकांतबुवा राजवैद्य.
शंकरजी रणदेवाचा हुजऱ्या.
दौलतसिंग सांडणीस्वार.
रामजी	} चंद्रसेनाचे हुजरे.
गणोजी	...	
यदुवीर राणीवशांतील हुजऱ्या.
इंदुमति सारंगदेवाची राणी.
कमला सारंगदेवाची मुलगी (नाइका.)
वासंतिका	{ कमलेची माऊसबहीण. (रतिपा- लची स्त्री.)

२)

भग्नमनोरथनाटिका. पात्रें.

चंपकमाला

.... { रत्नपूरच्या राजाची कन्या चंद्रसेनावर
प्रीति जडलेली.

सुंदरी

... कमलेची दासी (वेषधारी चंपकमाला)

आनंदी ...

.... कमलेची दासी.

गजरा

.... राणीची दासी.

भयमनोरथ नाटिका.

अंक १.

प्रवेश १. स्थळ जयनगर एथील प्रधानाचें घर.

(चिंताक्रांत चंद्रसेन लोडाशीं टेकून बसला आहे.)

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) काय करावं मोठी पंचाईत आहे ! मामासाहेबाचा विचार आहे कीं, माझ लग्न त्या लढाईतून हिरावून आणलेल्या रत्नपूरच्या राजकन्येशीं करावं. बरेच वेळ त्यांनीं ती गोष्ट मजजवळ काढिली, परंतु मला कांहीं उघड सागतां येईना. ' एकीकडे आड आणि एकीकडे विहार ' अशा माझी स्थिति झाली आहे कारण, तिकडे माझी प्रिया कमला, हिला तर हे पंचप्राण मीं कधींच अर्पण केले आहेत आणि इकडे मामामाहेबांचं असं लग्न. (थोडावेळ विचार करून) पण नाही. व्यर्थ कां मी बुचकळ्यांत पडलों आहे ! नै एकावर ठरलं आहे तेंच कायम.

(इ-क्यात रतिपाल येतो.)

रतिपाल—कां रावसाहेब कसं काय आहे ! काय विचार चालले आहेत !

चंद्रसेन—(त्याजकडे पाहून) कोण, रतिपाल काय ! ये ये कांहीं नाही, सहज बसलों आहे

रतिपाल—(त्याच्या शेजारीं वचून) गज्या कांहीं लग्न पण अलीकडे तुम्ही चितवृत्ति बदललेली दिसते. केव्हाही

२) भग्नमनोरथ नाटिका. (अं० १ प्र० १

पाहिलं तरी तूं चिंताग्रस्त भावाश्रयासारखा दिसतोस. काय असेल तें असो; मला तर काही याचं कारण समजत नाही.

चंद्रमेन—अः, तस कारण ह्मणशील तर काही नाही, परंतु दीड वर्षे शालं, आपण या मोहिमेवर आहोंत; या मुळं माईसाहेबांना आणि कमळेला भेटण्याची उत्सुकता होऊन, एकाद्री त्यांना केव्हां पाहोनसं शालं आहे. त्यात बरेच दिवसांत तिकडेच पत्र नाही, यामुळं विशेष काळजी लागली आहे दुसर काय !

रातपाल—अः ! त्यांत काय आहे ! इतके दिवस गेले तसेच धोडा दन घरा आणि त्या जिंकून आणलेल्या सुंदर पुतळ्याची भट घेऊनच त्याच्या दर्शनास चला ह्मणजे शालं.

चंद्रमेन—बाहवा ! तुशी आली सदा थडाचन ! (बोलण्याचा ओव तिरवन) अरे पुतळी काय आणि मोहोर काय ! खराखर माईसाहेबांचे जे मज्जर उपकार आहेत, ते जन्मोजन्मी आपल्याच्यान फिटणार नाहीत. जन्म देणारे आईवप लहानपणीच मला सोडून गेले, तेव्हापासून पोटाच्या पोरापेक्षा अधिक प्रेमान माझा प्रतिपाल त्यांनी केला. अहाहा ! किती तरी त्यांची ममता मजवर आहे ! आपणाला इकडे पाठवितेवेळीं नाही कां तू पाहिलंस ? मामासाहेबांनी अत्याग्रह केला, तेव्हा कुठं पधरा दिवसत परत पाठविण्याच्या दोलीत मला इकडे धाडिलं; नाही तर, आजपर्यंत अशी बोगवणी किती येऊन गेली ! ह्यावेळीं तरी काय ! मामास बरे सतः आल्यानं, माईसाहेबांचं काही च्मकेना. त्या पधरा दिवसाच्या दोलीला, दीड वर्षे शालं, तरी आपण तिकडे

जातोच आहोत ! त्या काय बरं हणत असतील आहोता. या रत्नपूरच्या मोहिमेवर गेल्यानं, असा घोंटाळा झाला. रत्नपुरास त्याजकडून आलेलं पत्र तूं पाहिलसच, त्यांत त्यानीं किती बरं दोष दिला आहे आपल्याला ? आतां भेटलों हणजे चांगली पूजाच आहे !

रतिपाल-खरच सांग गड्या, त्यांत काय बरं आपलं नुकसान झालं ? आमचा आग्रह पाहून मामासाहेबांनीं अ ह्याला त्या मोहिमेवर नेल; त्यामुळं चार देश पाहण्यांत आले, उभयत ना जाहगिरी निळाल्या आणि तुझ्या पराक्रमार्ची कीर्ति झाली. प्रसंगावाचून मनुष्याच्या अगचा खरा गुण तरी कसा समजणार ? नाही तर हाच तूं विलासपुर्गांत असतास हणजे काय ? सुवास खवं, हिंडावं फिरावं, फारच झाल तर एकादे दिवशीं शिकारांस जावं कीं झाल; यणें, करून तुझी कीर्ति कां होणार होती ? आणि ती चंद्रवदना चंपकमाला कोठून बरं मिळाली असती ?

चंद्रमेन-अरे वेड्या कुठली चंपकमाला आणि कुठलं काय घेऊन बसला आहेस ! तो मामामाहेबांचा सर्व विनोद आहे. भाइया प्रेमसौह्याची खाणी माझी सुंदर प्रिया असतां मी हें कशाला मनांत आणूं ?

रतिपाल-ह्यी ! त्यात शंकाच नको मामासाहेबांचा तर तिच्याशीं तुझ लय करण्याचा पक्का विचार ठरला आहे. कालच माझ आणि त्यांचं या संबधानं बोलणं झालं. आणि खरच सांग तुझ्या तरी मनांत हें नसेलचनारे ! अरे बुवा, हे बहाणे कोणाजवळ ?

चंद्रमेन-वाहवा ! भलतच कांहीं तरी ! हें पहा त्या

विचारीचे आईबाप त्या लढाईत कुठ नाहीसे झाले, या-
मुळं ती अगोदरच दुःखानं पोळत आहे आणि त्यात असा,
हा भलता जुलूम तिजवर करण, क्षणजे किती अन्याय बरं-ई
तूच विचार कर.

रतिपाल-मी पूर्ण विचार केला आहे. अरे बुवा काम-
राजाचा तडाखा काहीं वेगळाच आहे ! त्याच्या पुढे सुख,
दुःख, न्याय, अन्याय हीं सारीं लटपटून जातात. तूच पहा,
व्यावळीं तूं निला छापा घालून धरलीस, त्या वेळीं काय
तिनं आकात केला; रडून रडून आकाश पानाळ एक केलंन.
काहीं दिवस तर अन्नपाणीही वर्ज केलंन, पुष्कटांनीं नाना
तन्हेनं समजून सांगितल. पण कोणा एकाचही ऐकेना; तेव्हां
पण आपणच ना गोंजारून गोड गोडे भाषणांनीं तिला
ताळ्यावर आणलीत; त्या दिवनागासून तिनें आपल्याला
पाहिळंन, क्षणजे जी काहीं निची वृत्ति होते तुझी सगुं !
आहाहा ! त्याचं वर्जन सुद्धां करवन नाही. आपल्याला
अनुभव आहेच क्षणा, मी सांगायं अस नाहीं.

चंद्रमेन-वाहवा वाहवा ! फारच खारी केलाना ! स्त्रिया
तारुण्याच्या बहरांत आल्या, क्षणजे सहजी त्याचे विलास
कांकांच्या मनांत असले भलभळने सशय आगण्यास कारण
होतात; तसच हेंही आहे.

रतिपाल-सर्वत्र उडवाउडवाचिं जर बोलूं लग्न्यास तर
कासं चालेल ! वारंवार तुझ्या पुढं पुढं करणं, शिमत हास्ययुक्त
बकट्टीनें तुजकडे पाहण, वरचेवर तुजशीं बोलणं, नाना
तन्हेचे पदार्थ तुजकडे करून पाठविणं, वेळोवेळीं एकांतीं
गाठीचे प्रसंग आणणं, असें जे नेहमीं तिचे खेळ चालले

असतात त्याचा अर्थ काय वर ?

चंद्रसेन—ते काहीं अतो. आपला जो एकदा निश्चय झाला आहे, तो काहींही दळणार नाही. आतां या प्रागाचा धनी मी नाही; समजलास ?

रतिपाल—हं ! तुला पुष्कळवेळां सांगितलं तरी तुला ते आपलं आहेचना ? देड्या ? व्यर्थ कशाळा तूं ती आशा धरून बसला आहेस ! हातचं सोडून पळत्याच्या पाठी लागण्यात काय वर अर्थ आहे ? बाबा, ते सारे बाळपणचे विनोद; ते कुठ खरे कां झाले आहेत ? त्यातून एक कपलेच्या मनांत तसं आहे क्षणा, पण माईसाहेबांना व राजे साहेबांना तो विचार पसत पडला पाहिजेना ! आपल्यावर राजेसाहेबांचं पूर्वीपासून फारच प्रेम आहे ! त्यांत हल्लीं तर शक्ति कशी झाली आहे तें तुला माहीतच आहे. तुला सांगतो आला लाभ पदरीं घ्यावा कारण, हातचा बाण एकदां गेला कीं, पुन्हां तो हातीं येणं नाही; आणि त्यांतून चंपकमाला बाईच कां आहे ? (थोडा वेळ धांवून) पण गड्या या नादात मी सारंच विसरलों. आतां हेंच मला घरचं लवकर येण्याबद्दल पत्र आल आहे; त्यांत तुजविषयीही थोडा मजकूर आहे.

चंद्रसेन—पत्र कुण चं अक्षासाहेबांच वाटतं ? पाहूं पाहूं काय लिहिलं आहे तें ?

रतिपाल—पत्र एथें मजकूरच नाही; पण त्यांतीक हकीगत तुला सांगतो महेश्वरच्या छावणीतून या मोहिमेची सविस्तर हकीगत मी घरी लिहिली होती; त्यांत तूं जी मोठ्या जिवावरची शौर्याची कामे केलीस तीं, व आपली मोठी

६) भग्नमनोरथ नाटिका. (अ० १ प्र० ६)

बहादुरी होऊन जी जहागीर आम्हांस मिळाली त्याबद्दलची एकदर हकीगत लिहिली होती. तें पत्र कठ कमत्यात ईच्या हातीं गेल ते वाचून पाहताच तिला फार आनंद झाला. त्या भरात तिन आमच्या घरा जो काहीं तुझा स्वरूपाची गुणाची आणि स्वभावाची तारीफ केली ती काहीं पुसू नको ! तशांत तिन आपला निश्चयही पण बोलून दाखविला, की, वरीन तर तुलाच, नाही तर सारा जन्म तसा काढीन. तें पत्र पाहिलस म्हणजे तुला समजेल ! त्यातच आपल्यासह लवकर निघून येण्याविषयी लिहिलं आहे एक दोन दिवसांत पत्र घेऊन माईसाहेबाकडून साडणीसारही येणार आहे आल्याला न्यावयला.

चंद्रमेन—वाडवा ! याचंच नाच वचन ! मित्रा, मी कृतकृत्य झालों खरोखर गेल्या लढाईन मी मोठा परक्रम करून जय मिळविला, त्याचा सुद्धा इतका आनंद मला झाला नाही. पाहू पाहू कुठ आहे तें पत्र ! पत्र अक्काचं असलं तसे मला पहावयाला हरकत नाही.

रतिपाळ—हरकत कसली ? पण त्यांत यापेक्षा विशेष मजकूर काहीं नाही पत्रच पाहिजे असेल तर मी देईन.

(इतक्यांत रामजी जासूद प्रवेश करतो व मुजरा करून)

रामजी—इ. ल. मपुरासन योका सांडनी वार पतर घेऊन शानी आल्या सरकार, हुकूम व्हेईल तर धाडून शानी देतो.

चंद्रमेन—वाडवा ! जा जा त्याला घेऊन ये लवकर वर

रामजी—जी साहेब. (निघून जातो व स्वामह येतो.)

चंद्रमेन—कोण ? दौलतसिंग कब आये ?

दौलतसिंग—जी सरकार अबी आया.

चंद्रसेन-राजे साहेब, माईसाहेब, अक्कासाहेब और ताई-साहेबका तरीका अछी है ना ?

दौलताबाद-हां जी सरकार, सबकी तरीका अछी है. (पत्र पुढे कलन) यह रानीसाहेब और ताईसाहेबका खत है. और महाराज इन दोनो महाराजको आपकों भिलनेकी बहुत प्यास ला रही है, वास्ते आपकें जल्दी बुझाया है.

चंद्रसेन-बहुत अच्छा. कोण आहे बाहेर ? रामजी जा यांच्या रिधापाण्याची सर्व तरतूद कर.

रामजी-जी सरकार.

(दौलताबाद व रामजी मुक्ता कलन जाना)

चंद्रसेन (लाखोटा फोडून पत्राकडे पाहून) बाइबा!

खुद हात पत्र आहे. (पत्र वाचण्यास लागतो) सकल-गुणेश्वरपंच विंध्यमडिन प्रियकर चंद्रसेनरायसाहेब भुक्काम जयनगर जावल्याशी, अरे वः कायही विशेषगाची गर्जो ! वर पुढं काय आहे ? (पत्राकडे पाहून) चरणी लीन दासी कमला हिची करद्वय जोडून विज्ञाति कीं, आपलेकडून तीन महिन्यांन पत्र नाहीं; यामुठं जिवास फेर काळजी लागली होती, परंतु नरेश्वरपहून रिधाकरावाच पत्र आलं तें पाहून व आपल्या पित्राची सुतार्ना ऐहून, मग व माईसाहेबांना जो मनिद झाळ तो पत्री लिहिता येत नाहीं. आपल्या भेटीला किती तरी दिन साडे बरं, आतां आपणाका केव्हंन पाहीन-स मला झाळं आहे, यंदा मातं लग्न करण्या वा बाबांचा दिवार आहे आणि त्यांतंन खटपटही सुद्ध आहे; परंतु आपली वचनं पूर्वींन झाळीं आहेत आणी शेवटार्न माझा तोच निश्चय कायन आहे; तर कृपा करून हें पत्र पोहोंचताच

घटकंचाही विलंब न करिता इकडे निघून यावं. माझे डोळे वाटेकड लागले आहेत. कळारें लोभाची वृद्धी अमाची ही विश्वासिता, आपल्या भेटीकरितां तृपित झालेली, आपला लाडकी कमला. (थोडोवेळ थांबून) आतां माईसाहेबांच्या पत्रांत काय बरं लिहिले आहे? (पत्र मनांत वाचून) हं! किती तरी मला भेटण्याची उत्कळा त्यांना लागली आहे! हो कां न लागली? त्यांचे प्रेमच मजवर तसें आहे! का रतिपालराव पाहिलीत का हीं पत्रं? (पत्रें त्याजपार्शीं देतो) आतां मात्र गड्या एथन लवकर निघालं पाहिजे.

रतिपाल—(पत्रें वाचून) माझ्या मनांतून केव्हांच निघायलाच होतं, परंतु मध्यंतरीं हे तुझ्या लग्नाचं निघालं, त्यामुळ जाण्याची गोष्ट मला मामासाहेबांपार्शीं कढता येईना.

चंद्रसेन—बर पण दोन्ही पत्रं तूं वाचलीसना? आतां आहे कां शंका?

रतिपाल—अरे कमलाताईंमिपयीं मला शंकाच नव्हती पण माईसाहेब व राजेसाहेब त्या कृत्यास अनुकूल पाहिजेतना? माईसाहेबांच्या पत्रां तर त्या संबंधान काहींच मजकूर नाही.

चंद्रसेन—हे पहा, त्याची शंकाच नाही. त्यांच्या मनात हा विचार फार दिवस आहे. कित्तेंक वेळा माझ्या देखत त्यांनीं तें बोलून सुद्धां दाखविले आहे, आणि तें तूं ऐकलंही असशील. असं असून मामासाहेबांच्या मतास मी कसं बरं अनुमोदन देऊं? पण गड्या आता एक मात्र मोठी पंचाईत आहे. येथून आपल्याला निघायला परवानगी कशी मिळणार!

रतिपाल-अं ! त्याची काळजी विलकुल करुं नको. कारण, मामासाहेबांचं जरी तसं हणणं आहे तरी, तूर्त सुहृत्तांचे दिवस नाहीत, चार महिने अवकाश आहे, इतक्यात तिकडे दोन महिने जाऊन भेटून येतो. हणून सागाव हणजे हालं. येणंकरून त्यांचंही ऐकिल्यासारखं होऊन आपला हेतु साधेल, व याला आणखी पाठवळ आजच्या पत्रांचं आहेच. समजलास ?

चंद्रसेन-ठीक आहे, हाच विचार. आजच ही गोष्ट काढून त्याची परवानगी घेऊ, हणजे उद्या पहाटेच एथून निघण्यास बरं पडेल. देतो तर याच मजकुराचं पत्र स्वारा-घरोबर; आणि आजच रवानगी करतो त्याची.

रतिपाल-अरे पण काय उतावळीपणा हा ! अगोदर मामासाहेबाची परवानगी घेऊ, मग उत्तर पाटीव.

चंद्रसेन-बरं आहे चला तर आतांच मामासाहेबांकडं जाऊं. (उठतो.)

(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश २.

स्थल-जयनगरच्या प्रधानाच्या घराची गच्ची.

(दुःखित अंतःकरण झालेली चंपकमाला प्रवेश करिते.)

चंपकमाला-(आपल्याशां दुःखानें) हर हर देवा ! काय माझ्या प्रारब्धाचे खेळ होणार आहेत समजत नाही ! इंद्रां एकून त्यांना जाण्याचा विचार झाला अं ! इतके दिवस माझा मनोरथ सफल होईल, ही आशा मला होती; ती व्यर्थ झाली ! पूर्वे जन्मीचं कर्म संपून, सुखाचे दिवस येतील,

१०) भग्नमनोरथ नाटिका. (अं० १ प्र० २

कणून मी स्वस्थ होईं; पण आतां कोणत्या वरं आशे-
वर मी हा सारा जन्म काढूं ? देवा अशी कशाला
रे या अभागिनीया तूं जन्माला घातलीस ? सोन्यासारखं
माझ्या बाचांचं राज्य गेलं ! शेवटीं त्यांची आणि आईची
काय घाट झाली हें कळत नाही ! (डांळे पुसून) एकून
मामाबाहेरांच्या मनाला ते अनुकूल नाहीं ! अहाहा !
परमेश्वरा अशी कोण वरं ती देवाची पुतळी अगेल की, जिज-
वर त्यांचं इतकं मन बसल आहे ? प्रियकरा अस जर तुमच्या
मनांत होतं, तर इतक्या साहसानं कशाला वरं मला धरून
आणलीस ? एलाच्या मनुष्यास विहिरीतून निभं वर घेऊन
जसा दोर तोडून टाकावा, तशी माझी स्थिती झाली आहे.
देवा आतां मी काय करूं ? त्या वेळीं मी दुःखानं अगदी
पोळून गेल्ले होतें व आपल्या प्रागावर उदार झालें होतें.
पण त्या वेळीं गोड गोड घोरून, माझ मन मोडून, आपल्या
बरोबर घेऊन आलास; अंभं मेळं मघावं नेट लाऊन आतां
मला टाकून जणं अपय्याला योग्य कां ? काय करावं माझ्या
बतीनं चार घट्ट जाऊन कोणी सांगेल झटूं, तर इतं माझ्या
समतेचं कोणी नाही. तशातून ही मेली परात्रीन स्थिति,
काय बर काय ? बीच जाईन झटलं तर तें मजसारखीस
योग्य नाही ! बर न जावं तरी पंचाईतच ! (काही वेळ
विचारांत स्तब्ध राहून) काही असो, आतां सतःच जाऊन
एकदां शेवटची विनति करावी झालं. (काही वेळ विचार
करून) हो आतांच तिकडं जावं हें वरं, कारग रानेपालराव
बाहेर गेले आहेत, तेव्हां हाच संधी बरा आहे. (असें बोलून
निवून जाते.)

प्रवेश ३

स्थल—जयनगर येथील प्रधानाच्या घराचा दिवाणखाना.

(चंद्रनेन छपरपळंगावरील विछान्यावर बसला आहे.)

चंद्रनेन — (आपल्याशी) एकदर तयारी तर झाली.

आतां फक्त निवण्याचा अवकाश . ही मोज्या काळजीत

होती कीं येथून सुटका होते कशी ? पग झाली एकदाची.

भाणी जाणार ही हकीगत चंपकपालेल्या समजली नाही हे

एक बरंच झाल आहे; नाही तर ती एक पचात निगडीच !

असो, पग रनिगाड का बर आला नाही अघापी? मध्यरात्र

तर होऊन गेली. (जांभई देऊन) येईल आता लोंपर्यंत थोड

पडाव पहाटे लवकर उठावयाच आहे. (पावळण घेऊन

निजतो.)

(इतक्यांत चंपकपाला महाश्याचा दारांत प्रवेश करिते.)

चंपकपाला—(आपल्याशी) अहाहा ! किती तरी निवांत

वेळ आहे ही ? जगातील सर्ग व्य गार बद झाले आहेत !

बाहेर अधेर तरी किती पडला आहे ! डोंड्यात बोट घातल

तरी दिसत नाही ! रात्रकिड्यांचा व वेडतांचा उदास शब्द

ऐकू येत आहे यानुळ मनाला भीति बटव आहे! तिकडं

तिकडं लोक आनंदाने विश्रांती घेत आहेत. अहाहा ! निद्रा

ही एक प्राणिमात्राला मोठी विश्रांती आहे म्हरी ! पग ते

विप्रासौख्य कुणाला ? मज सारख्या दुःखी जनालां कां ही

विश्रांती आहे ? देवा अस सौख्य आमच्या कागळीं कुठलं !

दुःख आणि विना यांनीं ज्याचं मन व्यापलं आहे, त्याला

सौख्य कुठल आणि निद्रा तरी कुठली ! (कपाळास हात

लाऊन) दैव समजावदाचं दुसर काय ! (थोडा वेळ स्तब्ध

राहून) बरं पण अशा विचारांत वेळ व्यर्थ घालून उपयोग नाही. महालांतही दुसरं कोणी नाही, तर दार बंद करून आपण आंत जावंच. (आंत प्रवेश करून, चंद्रसेनास निजलेला पाहून) अग बाई झोंप लागली वाटतं !

चंद्रसेन—(चाहूल ऐकून डोळ्यावरील पांघरूण काढून) कोण आहे रतिपाऊ, (थकामास पाहून चपापून उठून) हं: कोण राजकन्ये, येवढ्या रात्री तूं कुणीकड !

चंगकपाला—ता बरं ? आपल्याला भेटायला मी येऊंच नये वाटतं !

चंद्रसेन—बाईवा ! मया भेटायला आणि ही वेळ !

चंगकपाला—हो असठी क्षण ? आपल्या माणसाना केव्हाही भेटायला कांहीं नड आहे की काय ?

चंद्रसेन—ठीक ! (अपल्याशी) उद्या करिता भीत होतो तें आलव शेवटीं कपली; आगे लपतून, आजच्या बोलण्याचा रग निराळाच आहे उग्रड ! तें खरं, पण मला भेटायला उद्या दिवना वेळ नाही की काय !

चंगकपाला—हो खरच तें ! आजची संधी नेण्यावर उद्या तें कुणाला भेटायच ? उद्या सकाळीं स्वारी येथून जाणारा झणून ऐकलं ! खालीं तगरीही चालली आहे गडबडीनं.

चंद्रसेन—चंगकपालं उद्याच जरी जाणार आहे तरी तुला भेटल्यानून कां मी गेलों अर्तो !

चंगकपाला—बाहसा ! ऐकून सर्वांबरोबर उभ्या उभ्या मलाही विचारून जायचं होतं वाटतं ! बरं पण आतां एकटंच कां जायचं तिकड !

चंद्रसेन—का बरं एकटा का ? रतिपाल आहे, शिवाय गडीमाणस पुष्कळ आहेत.

चंपकमाला—तें खर. ते रतिपालराव आणि तीं गडी-माणस जरी पुष्कळ असली, तरी पण स्वतःचे आपण एकटेचना ?

चंद्रसेन—(हंसून आपल्याशीं) आलं बरं जवळ ! (उघड) हो तर मजबरोबर आणखी कोण बर दुसरं येणार ?

चंपकमाला—वाहवा ! हणजे दुसर कोणीच कां नाहीं आपल इथ ? सुईमागं दौरा असायचाच, त्यान बापड्यानं कुणीकडं बर जाव ?

चंद्रसेन—व ! राजकन्ये आज तुला भातीबिती तर झाली नाहीना !. असें भलभलतें काय बोलतेस ? सुई कोण, दौरा कोण, मला तर बुवा यांतलं कांहीं कळत नाहीं !

चंपकमाला—अहाहा ! ठीक ! किती तरां मेलं वेड पांघरायचें ! जस काहीं समजलं व नसेल ! हो कस समजेल मन कुठ आहे जाग्यावर ! तें मेल कुठ नाहीस झाल आहे कोण जाणे ! लोकांचीं मन मात्र हरणकरून त्यांना पुरांत गोवायचं आणि आपला मात्र अंत लागू द्यावयाचा नाही ! बरच आहे हें !!

चंद्रसेन—(आश्चर्ययुक्त) हः ! आतां आल माझ्या लक्षात. एकून चंपकमाले ते तुझ्या मनातले भलते विचार अद्यापी गेले नाहीतनां ? तर ते दिवशींचा माझा उपदेश सर्व व्यर्थच झाला हणवावयाचा !!

(चंपकमाला त्याच्या जवळ जाते व तं मागें सरतो.)

चंपकमाला—हें काय आता एवढी भीड कशाला धरण

होत आहे ? प्रियकरा उपदेशाच फळ कुठं ? ज्याचं मन जागीं नाही त्याला तो आपला सारा उपदेश पालख्या घायरीवर पाणी ओतल्या प्रमाण आहे ! अहाहा ! काय सांगू जसा एकादा जादूगार एकाद्या मनुष्याला भाळून टाकतो, अथवा एकादा गारोडी आपल्या पुगीच्या नादानं नागिणीला गुंगवून डोलऊं लागतो, तस प्रिया हा आपला मुखचंद्र पाहिल्यापासून हें मन वेडावून या चरणीं जें एकदा लुब्ध झाल आहे तें जाग्यावर कुठं आहे ?

चंद्रसेन-हः काय हें राजकन्ये, तुला वेड तर लागलें नाही ना ? काय हें भलभलतं बोलतेस !

चंपकमाला-काय सांगू ! प्रियकरा उगीच भीत भीत कां हणता ? मी आपल्याला पाहिल्यापासून अगदीं वेडी होऊन गेलें आहे; मला दुसर काहीं सुचत नाहीं, जेवतांखाता, निजता, बसतां, सारखी ही मनोहर मूर्ती माझ्या मनांतून हलत नाही ! तर प्रिया घाना एकदां माझ्या वचनाला मान ! मामासाहेबाच्या मनांतून तर हें फार दिवस आहे. फक्त मुहुर्ताचे दिवस येण्याचा अवकाश; तर प्रिया सागावरं या दीन अनाथ अवलेचे मनोरथ आपल्यावाचून कोण पुरविणार आहे ?

चंद्रसेन-छी छी ! राजकन्ये काय हें भाषण ! तूं पूर्वी कित्ती विनयसपन्न होतीस; आणि आज तुझी ती सारी मर्यादा गेली तरी कुठं विचार कर काहीं.

चंपकमाला-विचार कसला ? इतके दिवस मामासाहेबाच्या बोलण्यावर विश्वास ठेऊन मी स्वस्थ होतें, मला खचिन वाटक होतं कीं, माझे हेतु परिपूर्ण होणार; पण आज संध्या-

काळचं आपलं भाषण ऐकल्यापासून मला काहीं सुचेनासं ज्ञाल आहे. प्रिया माझ्या या आशाख्य वृक्षाचा जर मुळापा-
 छेद होणार, तर आतां विनय किती वेळ बरं धरूं !
 संध्याकाळपासून आपली एकांतीं गाठ पडणार कशी,
 म्हाचारात मी होतें, तों दैवयोगान ही वेळ सापडली. तर
 मनाथ आता किती बरं मनुष्याचा अत पहावयाचा? खरो-
 मी मेली आनंदात मुहुर्ताचे दिवस कसे नखा बोटावर
 नीत होतें. काय सांगू प्रिया आपल्यावांचून मला काहीं
 सुचत नाही ! माझ्या पुढील जन्माचं सुख किंवा दुःख हें सर्व
 या प्राणावर अवलंबून आहे. मामासाहेबाच्या कृपेनं मला
 काहीं कमी नाही, पण काय करूं; ही कामव्यथा फार दुःसह
 आहे. त्या मेल्याची झडप एकदां का या शरीरावर पडली, ह्म-
 णजे कोणत्या तऱ्हेनं दुःख होतं ह्मणून सांगू ? प्राणेश्वरा सुग्रा-
 स अन पुढं आणलं. तर तें मेल नकोसं वाटत, रात्रदिवस
 शोप नाहीशी होते, त्यांतून थोडी लागली तर भयकर स्वप्न
 पडतात. खरोखर प्रिया हा अति दुःखान पोळलेला जीव पुढील
 सुखाची आशा आहे ह्मणूनच इतके दिवस तरी राहिला आहे.
 आता आपण जर माझा अब्हेर कराल, तर मी पुढं काय बरं
 कराव ! जा गडे किती तरी माणसाचा अंत पहावयाचा ?
 (जवळ जाऊन) मी आपल्याला हात जोडून विनंति करतो-
 कीं, व्हा एकदा मला पदरीं आणि झणा जायलीशी.
 (आगावर हात टाकते.)

चंद्रसेन—(तिला मागें सारून साश्चर्य आपल्याशीं) हं !
 काय चमत्कार आहे पहा ! ही कामव्यथा मोठी अनिवार्य खरी !
 एकदां कां तिच्या तडाख्यांत मनुष्य सापडलं ह्मणजे काय

त्याची अवस्था होते? डोळे असून दिसत नाही, कान असून ऐकू येत नाही, मन असून विचार नाहींसा होतो, फारच कटी-
ण त्याची स्थिती अँ!! नाही तर हचि चंपकमाला किती
गुणी, सुशील, मर्यादशील पण सर्व एककिडे राहून काय
स्थिति झाली आहे पहा! (उघड) चंपकमाले अस व
ला योग्य नाही.

चंपकमाला—प्रियकरा काय बर यात माझं गैर आहे.

चंद्रसेन—(आपणागी) हः ही अशान ऐकत नाही; दुसरीच कांहीं तरी तोड काढली पाहिजे. (उघड) राजकन्ये-
तू झणतेस त्याप्रमाणं कासं बर साजेल? किती झाल तरी तूं
राजकन्या आणि मी एका सरदाराचा मुलगा, तुझी न माझी
बरोबरी करी बरं होईल. हल्लीं जरी तूं या स्थितींत आहेस तरी
जयनगरचे राजेसाहेब आपल्या मुलीप्रमाणं तुजवर लोभ कं-
रितात; शिवाय मामासाहेबाचंही प्रेम तुजवर आहेच; ते ल-
क्षांवधौ रुपये खर्च करून उद्या एखाद्या थोर राजपुत्राबरोबर
तुझ लग्न करून देतील. आणि तेथें तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण हो-
तील. वेड्यासारखं मजसारख्या भिकार्याला वरण्यात काय बरं
अर्थ आहे. मामासाहेब जरी पुष्कळ वेळा तस बोलले तरी
तो सर्व विनोद आहे.

चंपकमाला—पुरे मेल या बोलण्यात काय अर्थ आहे ?
प्रिया मनुष्याचन आपल्या पराक्रमावर राज्य मिळवितात ? हे
सर्व मुठचेच कां राजे आहेत ? तशांतून मी आतां कसली रा-
जकन्या ! माझ्या बाबांच राज्य गेलं, ते कुठ आहेत त्याचा
ठाव ठिकाण नाही, आतां मी केवळ घातल्या अन्नाची आणि
देतील त्या वस्त्रांची मालकीण झालें आहे. आपली स्थिति म-

नपरीस किती चागली आहे ! असं असून व्यर्थ कां बरं मला हिणविता ? मी आपल्या मनास येत नाहीं असं पाहिजे तर ह्यणा ! पण प्रिया काय करू हें मन मेलं वेड आहे ! तें जें या चरणीं जडलं आहे, तें तेथून हालत नाहीं. मी आपल्याला शपथ देऊन सांगितें कीं, आपल्यावाचून जगातील अन्य पुरुष मला पित्यासमान आहेत, तर प्रिया पुरे गडे आपला तो हेका. या मदनसंतप्त देहाला एकदां प्रेमालिंगन चा. आणि म्हणा आपलीशी. किती तरी आता चालवण्या दाखवायाच्यां, (आलिंगावयास जाते.)

चंद्रसेन—(मागे सरून, विस्मरणानें) प्रियसखे:— अरे:— (स्तब्ध राहतो.)

चंपकमाला—अहाहा! धन्य झालें मी! प्राणनाथ पुन्हा एकदा तेच शब्द ह्यणा पाहू ! देवा, किती तरी हे शब्द माझ्या मनाला आनंद देत आहेत ! आता बाई माझ्या जिवात जीव आला ! प्रिया बोला बोला पुढे काय तें.

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) अरे ! मला भान न राहून काय बरं हें मी भलतेंच बोललों ! (उघड) हर हर ! राजकन्ये काय ही तुझी स्थिति झाली आहे ! केस काय विखुरले आहेत, पदर काय अस्ताव्यस्त झाला आहे, शुद्धीवर ये; काय हा बेहोषपणा !

चंपकमाला—(पदर सांवरून) प्रिया आता इथं बर कुणाला लाजायचं ? परकी कां कोणी आहे इथं ! आतां हा सारा देहच मी आपणास अर्पण केला आहे (आलिंगावयास पुढें सरते.)

चंद्रसेन—(रागानें) राजकन्ये विवेक कर; विवेक कर.

काय हा विषयांधपणा ! अस भलभलत कृत्य करण्यास काय तू उद्युक्त झाली आहेस? हः अज्ञान कां माझ मन वळेल. छिः चल दूर हो ! (तिला हातानें ढकलून) शहाण्यान अशा ठिकाणी गव्द टाकावा कीं, जिथ त्याचं साफल्य होईल.

चंपकमाला—(डोक्यास पाणी आणून) नका हो नका अशी मला दूर लोटूं ! हर हर प्राणनाथ माझी कांहींच का हो आपल्याला दया येत नाही ! हाय हाय ! महाराज एकून या चंपकमालेनं सारा जन्म दुःखात काढावा असं आपल्या मनांत आहेन ! अग आईग आता मी काय करू !! हे आई अहो बाबा तुझी कुठं हो मला सोडून गेला !! शिव शिव देवा आतां ही दीन दासी निराधार झालीना(रडूं लागते).

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) ओ! ही तर मोठ्यानें रडू लागली, आतां काय करावं ! (उघड) राजकन्ये खालीं जर हे ऐकू गेलं तर काय बर झणतील? नको नको व्यर्थ शोक का करतेस ? तुझी सर्व आशा निर्फळ आहे. ह्या प्राणाचा धनी आतां मी नाहीं. असा नियम आहे कीं, जिकडे मन तिकडे इंद्रियें आणि जिकडे इंद्रियें तिकडे हा देह. तुझ्या अशा कोणत्याही कृतीनें हें मन वळणार नाहीं. तर व्यर्थ दुःख न करितां स्वस्थ रहा. उद्या पहा राजेसाहेब तुला उत्तम बर पाहून देतील, मग तुझ हें सर्व दुःख नाहींस होऊन तू आनंदांत राहशील. नंतर तुला माझी आठवण सुद्धा होणार नाहीं.

चंपकमाला—(कपाळास हात लाऊन) हाय हाय ! नशीब माझ ! प्रियकरा आतां कुठल हो या अभागणीचें कपाळीं सौख्य आलं आहे ! जोपर्यंत हा जीव आहे तोपर्यंत ही मूर्ती का

हलणार आहे या हृदयांनून. छीः त्याचं नांवच नको. झालं आज माझ्या सर्व संसारसुखावर पाणी पडलं. आतां हा प्राण आहे तों आपल्या विरहान झिजूनझिजून शेवटीं प्रिया प्रिया असैं ह्मणतां, म्हणता एके दिवशीं त्या कामार्त्ति या प्राणाची आहुति पडणार आहे ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून सुसकारा टाकून आपल्याशीं) देवा, आता मी कायरे करूं ! अरे अरे आता या माझ्या स्वरूपाची, तारुण्याची, तशीच जन्माची माती होणारना ! (उघड) मग नाहीच ना माझी दया येत ! मी हात जोडून विनंति करतें कीं, नकाच या दीन दासीचा मनोभग करू !

चंद्रसेन-नको नको आतां व्यर्थ आर्जव करूं. तुझं बोलण मी कधींही मान्य करणार नाही. व्यर्थ जिवाला त्रास करून घेऊं नको; हां हा ह्मणता हे दिवस जाऊन पुढ तू सुखी होतील. (खिडकींतून वाहेर पाहून) अरे ह्या पहा दिशा फांकल्या ! आतां निजून उपयोगीं नाही ! (स्तब्ध राहून ऐकल्यासारखे करून) वाहवा ही रतिपालाची गडबड ऐकूं येतआहे ! स्वारी आज निजलीच नाही वाटतं ! आता खालीं जाऊन आपणही तयारी करावीच, (उठून खालीं जातो.)

चंपकमाला- (खिन्न मनानें आपल्याशीं) शिव शिव देवा ! आतां मी हा सारा जन्म कसारे घालऊं ! हरहर ! चंपकमाले तूं अशी दुर्देवी जन्माला तरी कशाला आलीस ! (कपालास हात लाऊन) नशीब समजावयाचं दुसुर काय ? (कांही वेळ स्तब्ध राहून रागानें.) अहारे निर्दया; तूं आपला हेका शेवटीं सोडला नाहीसनां ? अरे अरे किती कठोर अंतःकरण हें ! इतका वेळ केलेली माझी विनवणी ऐकून एखाद्या पाषाणालासुद्धां द्रव आला असता, पण चाडाळा तुला कांहींच

२०)

भग्नमनोरथ नाटिका.

(अ० १ प्र० ३)

नाटकं नाहोना ? कुचल्याची फळं बाहेरून किती चागली दिसतात, परंतु आत प्राणघातक विषानं भरलेली असतात, त्याप्रमाण तुझ बायस्वरूप जितकं मोहक आहे, तितकं तुझ अंतःकरण किंरे दुःष्टा कठीण आहे ! (बोटें माडून) मेल्या माझा हा असा घात करून, मला धाय धाय रडायाला लाऊन, तूं मात्र आनंदानं सौख्य भोगणार काय ? ठीक आहे ही नांवची चंपकमाला आहे घाहून घेईन. (कांही वेळ स्तब्ध राहून विचार करून) चला आता येथून लवकर कोणाला नकळत आपली सुटका होण्याची तजवीज केली पाहिजे, मग; मी आहे आणि तो आहे.

(रामानें निघून जाते.)

अंक पहिला समाप्त.

अंक २.

प्रवेश १ स्थळ-विलासपूरच्या राजवाड्यातील
कमलेचा महाल.

(विचारत निमग्न कमला बसली आहे व आनंदी जवळ उभी आहे.)

कमला—(आपल्याशी) अजून कां वरं स्वारी आली नाही? मला तर त्यांना केव्हां भेटेनसं झाल आहे! काय करा- व अलीकडं मेलं कांहीं करमेनास झाल आहे ! हं: झण आहे ती खोटी कां ? 'कीं मन चिंती तें वैरी न चिंती'! काय मेल्या चमत्कार आहे परवापासून नानातऱ्हेच्या विचारानीं मन कस घोंटाळून गेलं आहे ! एकदां वाटतं कीं त्याचं आणि माझं वचन झाल आहे, त्यांत अंतर येणार नाही, आणि एकदा वाटतं कीं, काय नियम चारदेश फिरतां फिरतां एकाद्या नाजूक ठिकाणीं जर मन गुतलं तर माझी आठवण कशानं होणार ? आणि उगीच माझं मन कशाला दुखवावं ह्मणून आजच्या पत्रांत मला अश्वासन दिले नसेल कशावरून ? असे एक एक आणि दोन दोन, मेले हजारो विकल्प मनांत येतात ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) पण नाही, माझं मन मेलं कितीतरी अवि-श्वासी ! हं: वेडे कमले उगीच का वरं ह्या तुझ्या भलभलत्या कल्पना ? जन्मापासून सहवास असून हीच कां तूं त्यांची

२२) भग्नमनोरथ नाटिका. (अं०२प्र०१)

परीक्षा केलीस ? छीः अस कधीं होणार नाही ! जें एकदा वचन झालं तें कधींही फिरावयाच नाही.

आनंदी—हं ! ताईसाहेब काय बर मेळ्या भरुत्यासलल्या कल्पना मनात आणून एकट्याच वेड्यासारख्या सदा विचारांत निमग्न असता ?

कमला—नाहींग उगीच आपल काहीं तरी मनात येतं. पण गडे अजून कस बर येणं झाल नाही ?

आनंदी—हें काय ताईसाहेब ज्या त्या गोष्टीचा उतावळी-पणा किती हा ! नुकतसं कुठ सकाळीं पत्र आलं नाही तें इतक्यांत ह्मणे कसं बर येणं होईल ?

कमला—किती दिवस बाई तिकडच दडी दिली आहे तरी ? दीड वरीस तर होऊन गेल ! नित्य उठून आई शंभरदा आठवण काढते; तुला ठाऊक नाही का ? इथं असताना जर एकादे दिवशीं शिकारीला जायचं झालं, तर आह्माला किती बर अवघड होई ? त्या वेळीं तुझी सर्व आमची थडा सुद्धा करीत होता ? पण आता तिकडच्या ध्यानीं मनीं तरी आहे का तें ? स्वारी काय जिकड रगळी तिकड रगळी.

आनंदी—हे पहा ताईसाहेब मनुष्य गांवाला गेलं, ह्मणजे कमीजास्त दिवस तिकडं लागायचेच.

कमला—काय कराव ? आपल्या आवडत्या माणसाच्या त्रियोगाचे दिवस घालविणं मेळं फारच कठीण ! मला तर ते कधीं येतीलसं झालं आहे ! कारण आमचा उभयतांचा संबंध व्हावा असं बाबांच्या मनांतून नाही, हें तुला माहीत आहेच. त्यांनीं तिकड निराळ्याच खटपटी चालविल्या आहेत. एक आई मला अनुकूल आहे ह्मणून तिजवर सर्व भार टाकून

मी स्वस्थ आहे. पण कायग ते आता मोठ दिसत असतील नाही वरं ?

आनंदी—आता काय तार्इसाहेब पुसता ? आधिच मनो-मोहक सुंदर स्वरूप, त्यांत ती तरुणपणाची झांक ! आपल्या नाही का स्वरूपात फेर झाला ? मनुष्य आपल्या तारुण्याच्या बहारात आलं ह्मणजे त्याचं तेजच काहीं निराळं होत ! आपल्याला बरीक ते आता एकाएकी ओळखायचे नाहीत.

कमला—हं: काहीं तरीच आपलं तुझ ! अने अग वेडी तर नाहीस ना तूं ! रात्रंदिवस मूर्ती कशी या हृदयांत साठविली आहे आणि मी कां ओळखणार नाही ! पण आतां बाई त्यांच्या पुढ उभ रहावयाला, तसंच बोलाय चालायला मला लाज वाटेल ! कारण आधिच तें मनोहर स्वरूप त्यांत विजयश्रीचं तेज ! खरोखर मला बाई तिकड पाहताच कसच वाटेल !

आनंदी—बाहवा ! हें काय बोलता तार्इसाहेब ! आपल्या माणसापुढं उभ रहावयाला, बोलाय सवरायला लाज ती कसली ! त्यातून आपली आज नव्यानं कां ओळख व्हावयाची आहे ?

कमला—तस नव्हे म पूर्वीचे लहानपणचे दिवस होते, अरे जारे सुद्धां आहीं एकमेकाला ह्मणत होतो; पण आतां आपल्या हातून तसं वागणं कसं वरं होईल ? खरच गडे बाळपणचे दिवस सुखाचे खरे ! जसं जस मनुष्य मोठ होत जातं तस-तसे नानातन्हेचे उपव्याप आणि काळजी मेली माग लागते, तस काहीं बाळपणीं आहे का ?

आनंदी—तें खरं पण तरुणपणीं जीं सुखं आहेत, त्याचा

वाळपणीं कसा वर अनुभव येणार ! याकरितां प्रत्येक स्थितीचा अनुभव मनुष्यानं घेतलाच पाहिजे.

कमाल—(स्मित हास्य करून आळस देऊन) वर असो, दिवस अजून दोन तास आहे. आता वेळ जाण्याला काय वर करावं ? (आठवलेसे करून) आनंदी काल त्या जरीच्या चोळीवर कलावतूची वेलबूट काढता काढता तशीच राहिली आहे, दे वर ती आणून ती पुरी तरी करुं दे ! काय करावं अलीकड कशावरच चित्त लागत नाही.

अनंदी—जी सरकार ! (कशीदाचं सामान व चोळी आणून देते.)

(कमला कशीदा काढित बसली आहे तों महालाच्या दारांत वासंतिका प्रवेश करते.)

वासंतिका— (आपणाशी) हं: एक एक मनुष्यच मेलं चमत्कारिक असतं ! हा काय वर राजेसाहेबांचा हेका ? ताईच्या आणि माईसाहेबांच्या मनाला जर तो चद्रसेन येत आहे, तर ह्यांनी का वर मोडा घ्यावा ? खरंच जर पाहिलं तर माझ्या भाऊरायासारखा वर ताईला सारी पृथ्वी धुंडाळली तरी मिळावयाचा नाही; पण काय करावं उपाय नाही. आता मी माईसाहेबाकडून आलं, त्यांनी या कामीं आपल्याकडून होता तितका प्रयत्न केला, पण तो व्यर्थ झाला. राजेसाहेबाच मन काहीं वळत नाही; तेव्हां मला त्यांनी काहीं तरी युक्तीन ताईच मन वळऊन, देशोदेशींच्या आलेल्या राजपुत्रांच्या तसबिरीतून एकादा वर पसंत करण्यास सांगितलं आहे; पण मी कस वर करुं? भाऊ आह्वाला परकी कां वाटत आहे? तो मी आणि ताई लहानपणापासून एके जागीं वाढलों?

अं०२५०१) भद्रमनोरथे
त्याचं प्रेम तर मजवर कस थोरल्या ब्रहिणीप्रमाणं आहे; आणि घरातून तरी जें काहीं जिवस्थकेदुस्य आहे तें पुसूं नका ! तेव्हां भाऊरायाला आपल्याकडून होईल ती मदत करावयाची सोडून, अशी गोष्ट करणं बरोबर आहे का? (थोडा वेळ विचार करून) पण आधीच काशाला त्या मेल्या भलत्या-सलत्या कल्पना ? अगोदर ताईकडचा रागरंग पाहून मग पुढे काय तो विचार! (महालात येते.)

आनदी—(वासतिकेस पाहून) ताईसाहेब अक्कासाहेबाची स्वारी आली.

कमला—(उठून) अग बाई अक्कासाहेब का ? या या. आज फार दिवसांनी कुणीकड वाट चुकला ? वसा. (दोघी वसतात.)

वासतिका—हं खरच आहे ! तुमच मनच तुझाला कुठ चुकऊन गेलं आहे, त्यानं हें असं व्हायचं. यात नवल तें काय ?

कमला— वाहवा! हणजे मी आपल खोट व बोलतें वाटत! आज पंधरा दिवसात हीच न आपली स्वारी इकड येत आहे ?

वासतिका—हो खरंच आहे! पंधरा दिवसांत ही पाचवी खेपे तरी पण आज ही स्थिति, उद्या एकाद्या थोर राजपुत्रा-बरोबर लग्नविश्र होऊन राणीसाहेब झाला, हणजे तर आमच्या सारख्यांची दादच लागण कठीण! पण बाईसाहेब थोडीशी आठवण तरी करा, पंधराचे दिवशीच न तिकडून आलेल पत्र मी आपल्याला दाखविलं ? बाई आनदी तुला तरी आहे कां स्मरण ? नाहीतर काय तुम्हीही थोरानवलच्या बायका !

आनंदी—(किंचित हंसून) हो मला आठवण नसायला काय झाल अक्कासाहेब ?

कमला—हो हो, खरच गंडे आता माझ्या ध्यानांत आलं! अक्का किंई काय असेल तें असो, मला बाई आतांशा आठवणच राहानाशी झाली आहे!

वासंतिका—(हंसून) हो त्वातारपणच झाल आपल आठवण कशान राहणार ? असो त्यांत तुजकड काय आहे ! हे सारे खेळ या वयाचे आहेत. वरं पण जयनगराहून कुणी आलं का ?

कमला—हो आज सकाळीच तिकडून पत्र आल, त्यांत तुलाहे लिहिलं आहे. बहुतकडून स्वारी उद्यां येण्याचा सभव आहे अने ते पत्र आण वर !

आनंदी—जी ताईसाहेब. (पत्र आणून वासंतिकेकडे देते.)

वासंतिका—(पत्र वाचून उलटते) हें खाली काय लिहिल आहे? हेंचि पत्रां तीर्थस्वरूप सौभाग्यवति परम प्रिय भारिनी अक्कासाहेब याचें चरणीं बालकाचा साष्टांग नमस्कार तुम्हां सर्व माझ्या ममतेचीं तैर्ये आहांतच; तंहां माझ हित करण्या-विषयी लिहावयास नको आपल्या दर्शनाकरितां मी उद्देक, एथून निघते. कळवें वर पण ताई मी तुला कायम विचारणार होतें (आठवण करून) हो महाराजांनी सांगितल्यावरून प्रधानजींची स्वारी तुला वर पाहण्याकरिता गेली होती, ती कालच आली वरें; त्यांनीं बरीच स्वळं पाहिलीं आहेत आणि त्या त्या राजपुत्रांच्या तसबिरीही आणल्या आहेत अने एकलं; तूं पाहिल्यास का त्या ?

कमला—छे बाई मला काहींच माहित नाही. आणि मला करायचं आहे काय त्या पाहून ?

(इतक्यात एक जासूद तसबिरी घेऊन येतो.)

जासूद—(मुजरा करून) सरकार हाराजांनी ह्या तसबिरी बगुनशानी पसतकरण्यापाई आपनाकड द्याया सांगितल्यात. (तसबिरी आनंदीजवळ देतो) येतो साहेब (जातो.)

वासंतिका—आनंदी घे बर त्या इकड पाहू.

(आनंदी तसबिरा वासतिकेजवळ देते)

वासंतिका—[त्यापैकीं एक तसबीर हातात घेऊन पाहून] ही कुणाची बर तसबीर ? (तसबिरी खालचें नाव वाचून) हे सुवर्णपुरचे राजपुत्र चंद्रशेखर. बाहवा ! (कमलेस) अग ताई पहा तरी इकड; (कमला तोंड फिरविते तें पाहून) अहाहा ! हें काय ? तोंड का फिरविलंस ?

कमला—(तिरस्कारानें तिचा हात झिडकारून) असूंदेत ग मेल्या; त्यांत काय पहावयाचं आहे ? (दुःखाचा सुसकारा टाकून आपणार्शी) हर हर देवा ! आता माझी आशा निर्फळ होणारना ? ज्याला मी आजवर भीत होतें, तेंच शेवटीं कपाळीं आलन ! एकून आईचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले अं ! खरच ती तरी बापडी काय करील ! मी तरी आता लाज सोडून बाबांना सांगू का ? हः पण काय उपयोग ! तिकड शब्दसुद्धा काढण्याची पचाईत ! देवा आतां मी काय रे करूं (रडू लागते.)

वासंतिका—(कमलेच्या खांद्यावर हात टाकून) अग बाई इतक्यांत डोक्याला पाणी आणावयाला काय झालं ! तिचे डोळे आपल्या पदरानें पुसून) उगी माझी वया ! ज्या वयात जें सौख्य पाहिजे, तें नसलं ह्मणजे वाईट वाटायचंच;

हणून असं का कुणी करत ? होईल अन्ता मेल लग्न, त्याची इतकी काळजी कागाला पाहिजे ? महाराज त्याच प्रयत्नांत आहेत.

कमला—जा गडे, तुज आपलं काही तरीच ! अक्का अग त्याकरता का मला वाईट वाटत आहे ? सर्व काही तुला माहित असून मला का वरं पुसतेस ?

आनदी—त्याच कारण, अक्कासाहेब आपल्याला ठाऊक आहेतच; हें पहा, ताईसाहेबांच सार लक्ष चंद्रसेनरावांवर आहे, अपताशा त्यांना दुसर काही सुचत नाही, सदासर्वदा त्यांच्याच गोष्टी चाललेल्या असतात. ताईसाहेबांच्या मनातही उभयतांचा विवाह व्हावा असं आहे; एक महाराजांच्या मनाला मात्र तें येत नाही, हणून त्यांनी वर पहावयाला प्रधानसाहेबांना धाडून या तसबिरी आणविल्या आहेत तेव्हा आपल्या मनासारखं होत नाही हणून ताईसाहेबांना वाईट वाटतं आहे, दुसरं काय ?

दासंतिका—(आपल्याशी) आतां काहीं तरी निराळंच बोलणं काढलं पाहिजे. (उघड) वाहवा ! अग ताई वेडी तर नाहीसना तू ! हं: मला बाई मोठा चमत्कार वाटतो. लहानपणी बोललं सवरलं तू खरच का घेऊन बसली आहेस ?—हें पहा, किती केलं तरी तो एका सरदाराचा मुलगा, आणि त्याला कां तू वरण्याच मनात आणलं आहेस? वा: ! या पहा एका परीस एक अशा थोर थोर राजपुत्राच्या तसबिरी आल्या आहेत, त्यांतून कोणतीही पसंत कर. थोरानीं कोणतंही करणं झालं, तरी तें विचारानंच केलं पाहिजे. अग वेडे,

त्या चद्रमेनाला वरून तुझी कोणती वरं होईस पूर्ण होणार आहे ? असा भलता हेका काय धरवा ?

कमला--(रागाने) अक्का अग हेंच वाटतं बोलायला तूं इथं आली आहेस ! बार्ई " परदुःख शीतळ वाटायचच " !

वासंतिका--अग तसें नव्हे, मला वाटल तें मी बोललें. खरंच सांग त्या चद्रमेनाला वरण्याच जें तू मनांत आणलं आहेस. त्यांत का तुझ्या दागिन्याची होईस पुरणार आहे, का लुगडींचोळ्या उंची मिळणार आहेत, का चार चाकरमाणस सेवेला असणार आहेत, एक तरी मेली मनची होईस पूर्ण होणार आहे का ?

कमला-- अक्का, अम भलभलत बोलून उगाच का वरं माझ्या दुःखावर डान देतेस ! तुला मी आपला निश्चय कधीच सांगितला आहे, आणि पुन्हा पुन्हा काय विचारतेस ? बार्ई तुझं हणणं सार खर आहे, पण एक जर मेल मनासारख नाही, तर त्या संपत्तीला आणि दागदागिन्यांना घेऊन काय वर करायच आहे ? माझ मन जें त्या चरणीं लुब्ध झालं आहे तें त्यांच्या श्रीमंती किंवा गरीबीकड का पाहून ? आणि तुला माहीत नाही का ? मेळ लक्ष्मीचं आणि गुणीजनाचं वाकडं असायचच.

वासंतिका-- (पुन्हा त्या तसबिरीपैकीं एक हातांत घेऊन) वर तें अमो, पण ह्या पाहशील तर अगोदर; हा सुवर्णपूरचा राजपुत्र, पहा वरं हा स्वरूपान बार्ईट का आहे ? तसाच हा अनिलपूरचा मदनसेन बाकीच्या साधारणच आहेत हणना ! पण ह्या दोन आणि त्यातून हा नशिबेल

३०) भग्नमनोरथ नाटिका. (अ०२प्र०१

वाईट कां आहे ? आपरीस चंद्रसेनांत तें अधिक काय आहे ?

कमला— अक्का, अग उगीच कशाला हे वेड्याचं सोंग घेतेस ? तुझ्या ध्यानान नाहीं का तें स्वरूप ? त्याशीं ताडून पहा ह्मणजे खातरी होईल ; मला कशाला पुसतेस ?

वासंतिका— (आपल्याशीं) अहाहा ! आतां मी काय बोलूं ! माझ्या चंद्रसेनाची सर कोणाला तरी येणार आहे कां ? पण उपाय काय ? (उबड) तू कांहीं ह्मण पण मला किंनई वाई हा वीरसेन चागला दिसतो.

कमला— अहाहा ! हेच का तें शहाणपण ! आता तस नकां; हातच्या काकणाला आरसा कशाला पाहिजे ? अने आण ग त्या माझ्या वारद्वारींत पलंगाजवळ तिकडून आलेली तसवीर ठेवली आहे ती

आनंदी— तिकडून कुठली ताईसाहेब, ती आपण काढलीस ?

कमला— (हसून) मेल जास्त किती बोलाव ? होहो तीच, जा आण पाहू ?

(आनंदी तसवीर आणून वासंतिकेजवळ देते)

वासंतिका— (तसवीर पाहून) शाबास ताई ! इतकी कां तरबेज झाली आहेस तूं या कामांत ? मला नव्हत ठाऊक ! कधी काढलीस ही ? मी नव्हती वाई पाहिली कधी ?

आनंदी— बरेच दिवस झाले काढून, रावसाहेब तिकड गेल्यापासून, ताईसाहेबांच्या मनाला कर्मणूक होण्याला काय तें हेंच साधन आहे.

वासंतिका—(पुन्हा तमविरीकडे पाहून) अगदी हुबे-हुब निघाली आहे ! (आपल्याशी) हः, आतां मी काय बरं बोलूं ? अहाहा ! काय तो वर्ण, काय तो हसतमुख चेहरा, डोळ्यात पाणी किती, आणि गुण तरी काय सागू ! असले हजारो राजपुत्र माझ्या भाऊरायावरून ओवाळून टाकावे. खरोखर धन्य ती त्याची माता की, असले अनुपम रत्न प्रसवली ! (स्वस्थ वसते.)

कमला—(वासंतिकेच्या खाद्यावर हात टाकून) का अक्कासाहेब बरेला, आता कां तोंड मिटलं ?

वासंतिका—गडे प्रसगालाच गोष्ट आली, आतां मी काय बरं बोलूं ! खरोखर अशी कोण वाई पुण्यशील असेल की, जिनं मागल्या जन्मी हरतालिका चांगल्या पुजिल्या अम-तील तिलाच हा वर प्राप्त होईल !

कमला—अग एक राज्यच काय तें कमीन ? मला वाई त्या राज्याची नाही, संपत्तीची नाही, कशाची आशा नाही. एक माझ्या मनासारखं होऊन आहीं जरी गरीबस्थितीत असलों तरी पुरवळं ! एक मनुष्याच्या अंगीं पराक्रम असल्या, ह्यणजे काहीं कमी नाही ! परवा दहा हजाराची नाही का जाहगीर मिळाली ? मेल राज्यच कशाला पाहिजे ? पण अक्कासाहेब मला वाई तुमचा चमत्कार वाटतो, पत्रांत तर तिकडून किती आगत्यानं पण लिहिलं आहे ! मला वाटत मधापासून तुम्ही जें बोलत आहां तें मारं तिकडच्या समोचच लक्षण वाटत ! बर आहे, आल्यानंतर मी सर्व सागतें.

वासंतिका—(हंसून तिच्या गळ्यात मिठी घालून) छे

जे जे सर्व माझ कळू नको हो ! माझ्या गळ्याची आपण

३२) भग्नमनोरथ नाटिका. (अं०२प्र०१)

आहे तुला ! नाहीतर काहीं तरी भळनच करशील ! मी तर मनापासून रात्रंदिवस तेंच इच्छीत आहे; पण बाई त्याला विघ्न आहेतन ! मला तर मोठी काळजी पडली आहे, कीं हें मिद्धीस जाणार कसं.

कमला—हें पहा त्याची काहीं काळजी नको करायला. आईच्या मनांतून हें आहे आणि ती मारं तें जमविण्याच्या तत्रांत आहे.

वासंतिका—वरं बाई, देव करो, आणि एकदाच हें शेवटाला जाऊन तुझाला सोन्याचे दिवस येवोत क्षणजे झाल दुसरं काय !

कमला—काहीं होवो तुला मी आपला निर्धार सांगने, वरीन तर त्यानाच; नाही तर हा जीव ठेवणार नाही.

वासंतिका—नको बाई सध्याकाळच्या वेळीं अस भलभलत बोलू ! वर चल आज आमच्याच घरीं; रात्रीं रहा आणि उद्या ये परत. (उठून) चला; मला माईसाहेबांना भेटायचं आहे.

कमला—(उठून) चल तर आईला विचारून मग जाऊ ! (निघून जातात)

प्रवेश २.

स्थळ विलासपूरच्या राजवाड्यांतील राणीचा महाळ
(इंदुमति आणि गजरा प्रवेश करितात.)

इंदुमति—गजरे, अजूनही हरपाळजी का वर आले नाहीत
आज प्रहर रात्रीं येतो असं सांगितलं होतं. आता कित्ती वर
चाजके असतील

गजरा—आता ह्याच सात वाजल्या, इतक्यात येतील बाई-साहेब.

इंदुमति—चंद्रसेन बाळाचं पत्र काल आळ. बहुतकरून उद्या दोन प्रहरीं तो इथ येईल ! (काहीं वेळ स्तब्ध राहून आपणाशीं) ह. देवा आतां मी काय वरं करू ! मला वाटलं होतं कां, वासंतिकेच्या सागण्यानं कमलेच मन वळेल ! पण ती वेडी कां आहे ! तिला वरं वाईट सारं समजत आहे ! पण माझी आपली वेडी समजूत ! (हातातील पत्राकडे पाहून) बाळानं काय लिहिल आहे? “ सर्वस्वी माझं कल्याण करणार आपण आहांत, तेव्हा मी जास्त काय लिहू” हो समजले बाळा तुझा हेतु ! खरच आहे. तो आणखी उघड काय लिहील ! त्याचा सर्व भरंवसा मजवर आहे; हो लहानाचा धोर मी त्याला केला, तेव्हा मजवाचून त्याचा कोणताही हड्ड पुरविणार दुसरं कोण वर आहे ! पण त्याचा हेतू पूर्ण व्हावा कसा ! (सुसकारा टाकून) आतां एक उपाय राहिला आहे, तेव्हा करून पहावयाचा ! (उघड) कायग गजरे कमला वासंतिकेच्या घडून आली नाही न अजुनी ?

गजरा—नाहीं बाईसाहेब आतां रात्री कसच्या येतात, उद्या येतील.

इंदुमति— (विस्मयाने) हः काय करावं या छांदिष्टप-गाला ! काल झटल तूच कशाला जायला हावीस तिकड, तिलाच इथं टेऊन घे झणजे झालं ! पण ज्याच नाव तें, काहीं केल्या एकेना ! मला तर सध्यां असं झालं आहे कीं, कोणी-कडून तरी ती सुखी असो ! आताशा जी तिला आपल्या

पन्नाची काळजी लागली आहे, ती काहीं पुसू नका! वाळून वाळून अगदी अशी झाली आहे!

गजरा- खरंच आहे बाईसाहेब; त्या लहान का आहेत- आतां त्यान सर्व काळं लागलं आहे.

इंदुमति-(पदराने तोडावरील घाम पुसून) आज बाई उकाडा तरी किती होत आहे हा ! हुश्र ! गजरे वारा तरी घाल अंपळ !

गजरा-जी सरकार. (पखा घेऊन वारा घालजे.) (इतक्यात काठी टेंकीत टेंकीत हरपाळ द्वाराबाहेर येतो.)

हरपाळ-(आपल्याशीं.) हुश्र ! राम ! राम ! राम ! देवा हा नोकरीचा पेशा वेटा फारच बाईट ! हं ! हणं आहे ती खोटी का, कीं, “कोणी कोणाचा होऊं नये चाकर आणि कोणी कोणाची होऊं नये बाईल” ! पण एक मनुष्य द्रव्य-लोभात गुनल म्हणजे हा त्रास असावयाचाच ! ही माझीच स्थिति पहा ! जिवाला सुख म्हटलं तर काडीमात्र नाही ! ही दरवारस्थिति अशी झाल्यानं, जीव सदां धुगधुग्यात असतो. कोणत्या वेळीं काय प्रसंग येईल कोण जाणें ! बस पुरे; आतां मिळविली ! एकदाचा या सर्वास शेवटचा रामराम करून एकाद्या पुण्यक्षेत्रीं जाऊन हरी हरी म्हणत बसाव हे वर ! (काहीं वेळ थांबून) आज राणीसाहेबांनीं कशाला वरं मला बोलावलं असाव ? असो आता भेटलों म्हणजे काय आहे तें समजेल. (दारातून वाकून पाहून) कोण आहे गजराबाई सरकारस्थारी काय करीत आहे ?

गजरा-(त्यास पाहून) यावं. आपलीच वाट पहात आहंन. (इंदुमतीस) सरकार हरपाळजी आले आहेत.

इंदुमति—याव हरपाळजी वसा. आताशां फार दिवसांत
दुकडं कुठं आला नाही.

हरपाळ—मी काय ! सरकारच्या पोयाचा नोकर, हजार-
च आहे पाहिजे तेव्हा ! हल्लों थोडी कामाची दगदग जास्त
पडते, त्यानं जीव अगदीं दमून जातो आणि वयाच्या माना-
नं शक्तीनंही सोडलं ! ह्मणून आपला स्वस्थ घरांच अस्तौ
झालं.

इंदुमति—खरच आहे ! आता दिवस का हे आपलं
काम करण्याचे ? पण मला बाई एक मोठं समाधान वाटत,
कीं त्या बलबलपूरीत सध्या जुन्यापैकीं काय ते तुम्हींच
आहात एकादी विचाराची गोष्ट सांगायला !

हरपाळ— हं: काय सरकार ! कोण पुसत आतां आ-
ह्याला ! ते रणदेव कारभारी, ते शखपाळ खजीनदार, ते
नारायणप्रमाद न्यायाधीश, अशी एका पेक्षा एक मुत्सदी
मंडळी मिळाली आहे, त्यात मी ह्मणजे कोणत्या झाडाचा
पाला ! पण कळावर नजर देऊन परमेश्वर चालवील तोंवर
कमे तरी दिवस काढायचे झालं ! दुसर काय ?

इंदुमति— (सुसकारा टाकून) ह: आता काय मेलं
कोणी अडपतं न दडपत ! करायच काय ! संग्रामसिंहजी
होते तोंवर ठीक होतं सार ! कांहीं तरी दाब होता.

हरपाळ— ह:, न्याची गोष्ट कशाला पाहिजे ? त्याचा
माझा फार दिवसाचा लाभ; तसा मनुष्यच होण नाही. शूर
तसाच, वजनदार तसाच, दयाळु तसाच, नीतिमान तसाच,
काय सांगू सरकार, तें एक रत्नच होऊन गेलं !

इंदुमति— आत्मावर थोडे का उपकार आहेत त्यांचें ! हं

सार राज्य त्यांच्या खटपटीन आह्माला मिळाले ! त्यांनी त्या वेळीं हरतन्हेन मदत केली, ह्मणूनच आमचे पाय थाव्याला लागून, हे दिवस आमच्या गजरेस पडले ! नाहीतर कित्येक दिवस रानावनांतून नाही अन्न, नाही पाणी, असा मेला हिंडता हिंडता जीव बेजार झाला होता ! बरं पण काय हो आनाशा मेल्या इतक्या खटपटी काय चालल्या आहेत ? वरचेवर स्वान्या जातात कोणीकडे ?

हरपाल- (चकित होऊन इकडे तिकडे पाहून) सरकार जरा गैररावता असावा, कारण हल्लीं भितीस सुदा कान झाले आहेत !

इंदुमति- हो तुम्ही ह्मणता तें काहीं खोट नाही. दिवसच तसे आले आहेत. (दासीस) गजरे तें दार बंद कर वर.

गजरा- जी सरकार. (दार बंद करते)

हरपाल- काय सांगू साहेब हल्लीं तिकडच्या संबंधाची गोष्ट बोलणं ह्मणजे जीव कसा थरकाप भिती ! (तोंडाम पदर लाऊन हळूच) हिराचंद या नावाचे एथें एक लक्षाधीश सावकार आहेत त्यांची कन्या सासरीं जात असता, मध्येच छाप घालून धरून, चतुरंगगडावर प्रविधात ठेविली आहे, आणि ती यानां अनुकूल होत नाही ह्मणून नित्य तिचा अत्यंत छल माडला आहे ! वरचेवर महाराजांचे स्थेच होते असतात. हल्लीं तरी स्वारी तेथेच आहे उंदे सरकार त्याचा जास्त विचार करण्यात अर्थ कोळसा जितका उगाळावा तितका काळाच.

इंदुमति- (दुःखाचा सुसकारा टाकून शिव शिव ! झाल पाळजी ! खरंच कांही हें ! (डोक्यास पाणी आणून)

काय करावं या कर्माळा ! मला तर असे झालं आहे की. नको नको देवा हा जन्म नको ! एकदाचे झटदिशी डोळे झाक म्हणजे मिळविली ! हः, आता हे दिवस काहो अस करायचे ? काय हा अनर्थ !

हरपाळ—नका नका वाईसाहेब ! असे दुःष्ट शब्द उच्चारुं सुद्धां नका ! हें पहा, एक आपण आहात, म्हणून दुःखांत सुख मानून आम्हीं कसेही दिवस काढीत आहों; आणि अजुनी आपल काय झाल आहे ! आपल्या ताईसाहेबांच लग्न व्हावयाच आहे. पुढं त्यांना मुलवाळ व्हावयाचीं, आणि इतक्यात आपले हे काय भलते विचार !

इदुमति—हो बरीच गोष्ट निघाली कमलेचं लग्न यंदा करावं ह्मणतें, पण काय कराव तिच्या योग्य चांगल स्थळ एक सुद्धां नाही. मोठी वाई पचाईन आली आहे.

हरपाळ—वाहवा ! सरकार आपल्या सारख्यांना याची कसली पचाईत ? स्थळाकारितां लाव कशाला जायला पाहिजे? तें तर आपल्या जवळच आहे ; आणि सरकारच्या मनातही रावसाहेबांना ताईसाहेब देण्याचा विचार फार दिवसापासून आहे. तशातून तें स्थळ मनास येतच नसेल, तर कारभारी-माहेबांनीं पाच चार स्थळ पाहिलीं आहेत ह्मणून ऐकल

खरोळ

सांतल एकाद पसत कराव ह्मणजे झाल.

(म्यांत प्रवासी पोपाखानें चद्रसेन प्रवेश करतो.)

स्वा ल

चद्रसेन—(आपणाशीं) काय चमत्कार आहे पहा !

व-

आ कोणत्याही गोष्टीची अति उत्सुकता असली, ह्मणजे

कारच विलक्षण स्थिति होते. हः, काल सकाळीं मी जयनग-

राहून निघालों तो आज एथें सत्तर कोसावर तयार ! केवढी

मजल ही ! बरोबरचे लोक अद्यापी येतच आहेत. माझ्या प्रियसखीला व माईसाहेबाना केव्हा भेटेनसं झाल होत ! पण येथे येऊन शोध करितों, तों ती कालपासून अकाचेच घरी आहे ! मी आल्याची बातमी कळविण्याकरिता मनुष्य पाठविलाच आहे. आता ती येईल. हः, तिला कुठला दम ! तोंवर आपण माईसाहेबाना तरी भेटावं (महालाच्या दाराजवळ येऊन) अरे पण हे दार बंद का बरं ? (कानोसा घेऊन) आंत कोणस बोलत आहे. बरं आपण काहीवेच येथेच उभे राहू. (स्तब्ध उभा राहतो.)

इंद्रमति— हरपालजी मी तुमच्या बोलण्याचा सार हेतू समजले. माझ्या मनांत कमला चंद्रसेनालाच द्यावी असं आहे ! पण काय करू ? तिकडच्या मनाला आलं पाहिजेन ?

चंद्रसेन—अरे ! माईसाहेब हरपालजीशीं माझ्या लग्ना विषयीच बोलत आहेत ! (पुन्हा कान देतो)

हरपाल— वाहवा ! माईसाहेब आपल्या मनात जर चंद्रसेनरावसाहेबाना माईसाहेब द्याव्या असं आहे, तर ते महाराजाना का पसंत पडणार नाही ?

चंद्रसेन— (आपल्याशीं) मला तर हे माहित आहेच. महाराज अनुकूल नसायचेच !

इंद्रमति— (चिंताक्रांत मुद्रेने) तुम्हांला काय हरपालजा आता ते का पूर्वीचे दिवस आहेत ? हल्ली लग्नाजे केरापलीकडं झाले आहे ? माझ काय चालतं हे ? माग एकदां ही गोष्ट काढली होती, त्यावेळीं सांगणाला की, “आली असल्या भिकार्याशीं सबंध करून, आपल्या अश्लूला कधीही बद्दल लावणार नाही. खबरदार पुन्हा असें बो-

लणें काढशील तर ” पण मेली या आतड्याला लाज कुठं आहे ! परवा आणखी एकदा गोष्ट काढली, तो बाई एक एक डोळा मजवर असा (हातानें दाखऊन) करणं झालं ! ते-
व्हापासून मी तर बाई हें बोलणंच काढायच सोडलं.

चंद्रसेन- (आपल्याशीं) अरे अरे ! बापड्या चंद्रसेना तुझी आशा निर्फलचना ! दैव आपल समजावयाचं !

हरपाळ- (विस्मयानें) हं, एकून हें वर नाही झालं; काय वर हा राजेसाहेबाचा हेका ! (आपल्याशीं) हं, अ-
जुनी मागचं वर आहेच अँ ! तें कुठल विसरायला !

इदुमति- हें पहा हरपाळजी आमचं तरी मेलं मागं कोण आहे ? येऊन जाऊन कायती एक पोर ! तिच्या मना-
प्रमाणें आर्ली का वरं करूं नये ? त्यांतून स्वरूपानं, विद्येनं, गुणान, आमच्या चंद्रसेनासारखा कोण वरं मिळणार आहे ? काय तें मेल एक राज्यचना त्याला कमी, आमचं आतां वय झाल आहे, हेंच राज्य त्याला दिलं असतं हणजे झालं होतं. तुझी सांगा यात गैर काय तें ? पण मेलं हें होणार कसं ? लहानपणापासून उभयताच प्रेम जडलेलं, त्यानां आतां हें समजलं हणजे काय वरं होईल !

चंद्रसेन- (आपल्याशीं) अहाहा ! किती तरी हे शब्द मनाला आनंद देत आहेत. धन्य त्या माउलीची ! स्वरोवर परदुःखानें कळवळणारे प्राणी जगांत थोडे !

हरपाळ- यांत काय गैर आहे सरकार ! काय सांगूं प-
रवा त्या रत्नपूरच्या लढाईची हकीगत ऐकिली ! हं, ए-
वढ्या लहान वयात काय पराक्रम ! माझी तर छाती दडपून गेली; आणि काल दुसर ही ऐकल कीं, रानिपालरावांना

पाच हजाराची आणि रावसाहेबाना दहा हजारांची जहागीर त्या राजाकडून मिळाली ह्मणून कून बापसे सवाई बेटा खरा !

इंदुमति—अहो किती केलं तरी तो सिंहाचाच बचान !

हरपाळ—खरोखर सरकार पुत्र असावा तर असाच ! असें स्थळ मनाला जेव्हा येत नाही तेव्हां काय ह्मणायच ?

इंदुमति—या करितांच आज आपल्याजवळ गोष्ट काढिली कीं तुम्ही तरी चार गोष्टी सांगून कसही हें जुळवाल.

हरपाळ—बाहवा ! काय सरकार ! माझ्या हातून हें कसचं वळणार ! माझे काय चालत आहे ? व्यर्थ आपल्याला ही भ्रांति आहे.

इंदुमति—असं बोलूं नका, किती केलं तरी तुम्हीं आहात तिकडच्या मर्जीतले ! एकादी सुविचाराची गोष्ट जर तुम्ही सांगितली, तर ती सहज रुचणार आहे.

चंद्रसेन— (आपल्याशीं) अरे, माउली मजकरिता किती तरी प्रयत्न करित आहे, दवा, हे उपकार जन्मोजन्मीं माझ्या हातून फिटणार नाहीत !

हरपाळ— छे ! छे ! सरकार हें काम आपल्या हातून खास होणार नाही आपल्याकडून मी सागेन पण तें व्यर्थ होणार आहे; किती केलं तरी महाराज समजून उमजून आपल्या वैय्याशीं:— अरे ! (चपापून जीभ चाळून आपल्याशीं) किती तरी नी वेडा !— बोलण्याच्या भरात भान न राहून भलतेच शब्द तोंडातून गेले !

इंदुमति— (विस्मयानें) काय ह्मटलंत हरपाळजी ? चंद्रसेन तिकडचा वैरी ? काय तरी मेला चमत्कार आहे; तो कसा बर ?

चंद्रसेन (आपल्याशीं) हा, काय मी राजेसाहेबांचा वैरी ! आश्चर्य आहे !

हरपाळ—नाहीं सरकार वैरी कसचे, बोकता बोकता भुजते शब्द तोंडातून गेले!

इंदुमति—छी? अस कस वरं होईल; मला तर खास वाटत कीं, यात कांहीं तरी गुह्य आहे; सांगा तरी बाई एकदाच काय तें, तुझाला माझ्या गळ्याची शपथ आहे.

हरपाळ—(आपल्याशीं) आता काय करावं मोठं लचांड आल! ती गुप्त गोष्ट फोडणही रास्त नाही; वरं न सांगावी तर शपथेत गुंतलों! थोडा विचार करून (उघड) अरे अरे काय सांगू सरकार! दैवानं मोठा कठीण प्रसंग आणला ! असो, मी ती सर्व हकीगत सांगतो, पण पायापाशीं एवढी विनंति आहे कीं, ती बाहेर न-फुटण्याची व्यवस्था व्हावी; कारण एक महाराज आणि मी यांचाचून तिसऱ्या कार्नी ही गोष्ट गेली नाही.

इंदुमति—काय हरपाळजी इतकी कां खात्री माझी नाही आपल्याला ? मी परमेश्वराला स्मरून सांगतें कीं, या देहांत प्राण आहे तो, ती गोष्ट फुटणार नाही. तशीच या गजरेची सुद्धा मी खात्री सांगतें.

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) इतकी गुप्त गोष्ट काय वर आहे ? हः ! राजेसाहेबांनीं मशीं वैर धरण्यासारखा अपराध तर माझ्या हातून घडल्याच मला स्मरत नाही. (थोडा-वेळ धावून विस्मयानें) असो, आता समजेलच काय आहे तें.

हरपाळ—हर हर ! बाईसाहेब काय सांगू ! त्या-प्रसंगाची आठवण झाली कीं, अंगावर शहारे येतात ! आपल्याला मी हात जोडून विनंति करतो कीं, नकाच ती हकीगत ऐकण्याच्या भरीस आपण पडूं. तेणेंकरून आपल्या जिवाला मात्र अति दुःख होणार आहे !

इंदुमति—सांगा सांगा हरपाळजी असं मेल काय आहे तें ऐकू दे तर !

हरपाळ—ऐकावं सरकार तर सांगतोंच. पूर्वी महाराजाच आणि संग्रामसिंहजींच किती रहस्य होतं, तें आपल्याला माहीत आहेच. पुढं कांहीं दिवसानी हलकट लोकाच्या संगतीनं महाराजाचं वर्तन अगदीं विघडून, जेव्हा जिकड तिकड अनाचार आणि झोटींगवादशाही माजली, तेव्हा संग्रामसिंहजींनीं पांच चार वेळ पुष्कळ समजुतीनं सांगितलं, पण तें सर्व व्यर्थ जाऊन यांचा वर्तनक्रम होता, तसाच चालला होता; परंतु संग्रामसिंहजी होते, तोंवर त्या चाडाळचौकडीचं फारसं चालत नव्हतं; तेव्हां हा अडथळा काढून टाकावा, म्हणून केव्हा त्याचे बेत होऊन कपटानं तें घोर कृत्य करण्याचं ठरलं आणि तो दुष्ट प्रसंग आला नकळे ! जळो तो दिवस ! हाय हाय ! वाईसाहेब पुढं आता माझ्यानें सांगत नाहीं.

चंद्रसेन—(आपल्याशी) काय दुष्ट प्रसंग आला ! आणि तो सांगवत सुद्धां नाहीं अँ ! असो. पुढं काय तें ऐकू !

इंदुमति—देवा ! त्यांच्या हातून तर कांहीं घोर कर्म झालं नसेल ना ! हरपाळजी सांगा सांगा पुढं काय झालं ?

हरपाळ—पुढं संग्रामसिंहजींचा आणि महाराजाचा अगदीं बेबनाव झाला; त्याचं कारण आपल्याला माहीत आहेच कीं, संग्रामसिंहजी त्यांच्या कोणत्याही वाईट कृत्यास आड असत. रणदेवजी तर कसे त्यांना पाण्यांत पहात होते एकदा भर सभेंत कांहीं बोलाचाली होऊन, एक अपशब्द रणदेवजींच्या तोंडांतून निघतांच, संग्रामसिंहजींनीं महाराजासमक्ष त्यांच्या

श्रीमुखान्त भडकावली. त्या वेळेपासून तर रणदेवजी मनात फारच जळू लागले. रणदेवजी हे महाराजांचे प्यारे असल्यामुळे, त्यांच्या मनात हवे ते दुष्ट विचार भरऊन देऊन, संग्रामसिंहजींच्या नाशास तेच कारण झाले. पुढं सर्व बेत ठरून कपटानं महाराजांनी संग्रामसिंहजींशीं सख्य केले व काहीं दिवस त्यांच्या विचारानं वागू लागले. असे काहीं दिवस गेल्यावर एके दिवशीं सडे शिकारीस जाण्याचा बेत ठरला व चतुरंगडच्या खोऱ्यात थोडेसे लोक बरोबर घेऊन, महाराज आणि संग्रामसिंहजी गेले. मी ही महाराजाबरोबर होतो. शिकार वगैरे करून थकून सारी मंडळी दोनपहरच्या वेळीं तेथें ओढ्याच्या काठी एक वडाचें झाड आहे, त्याच्या सावलीस आलों. जेवणखाण आटपल्यावर बाकी सर्व लोकांस शहरात परत जाण्यास सांगून, फक्त महाराज, मी, संग्रामसिंहजी आणि त्याचा तो विश्वासूक हुजऱ्या हरसिंग, असे चौघे मार्गें राहिलों. घोड्यावरचा गाशा मी महाराजास टाकून दिला. त्याच्यावर ते पडले, पण त्याची चित्तवृत्ति त्या दिवशीं काहीं चमत्कारिक झाली होती. महाराजांनी संग्रामसिंहजींसही सांगितल कीं, आपल्याला फार श्रम झाले आहेत, किंचित लोळा लणजे बरं वाटेल. वृद्धपणीं फार श्रम झाल्यानं पडतांच त्यांस झोंप लागली. वापड्या हरसिंगाचाही डोळा लागला. मी मात्र काहींसा अतरावर जागाच पडळ्यें होतों; इतक्यात महाराज चटकन् उठले आणि जवळचा खजीर मेणातून बाहेर काढला !

इंदुमति—(शोकाकुल होऊन) हर हर देवा ! आता पुढे काय ऐकण्याचा प्रसंग येणार नकळे !

चंद्रसेन—(सतापाने आपल्याशी) हाय रे दुष्ट ! (अं० २ प्र० २)

हरपाल—असं पाहून बाईसाहेब मी घाबरून गेलों व एक सारखी माझी नजर तिकडे लागली. तों रागानं महाराजवं मिशावर ताव दिला, अस्तनी मार्गे सारली आणि तोंडा-काहींसं पुटपुटत संग्रामसिंहजी जेथें निजले होते तेथें गेले. कांहीं तरी आज हें विपरीत आहे, असं मला वाटून मी झट-कर उठून धांवत पुढ जातो, तों हर हर बाईसाहेब ! झट-सागू ! “ नीचा वे हें प्राय श्वित फार माजला होतास ” काय म्हणून एका घावासरसे महाराजांनी संग्रामसिंहजींच मुडक धडापासून वेगळ केलं व त्याच हातान विचाऱ्या हरसिंगा-चाही प्राण घेतला !

चंद्रसेन—(आपल्याशी) हायरे दुष्ट ! (मूर्च्छित पडतो.)

हरपाल—शिव शिव ! बाईसाहेब तो प्रसंग आज झाल्याप्रमाण या डोक्यासमोर दिसत आहे ! हायरे बापडया संग्रामसिंहा ! तुझा परिणाम असा व्हावना ! (बेशुद्ध होता.)

इंदुमति—शिव शिव ! महाराज कायहो हे निश्चय ! हाय हाय ! देवा कशीरे अशी दुःष्ट बुद्धि दिलीस ! (बेशुद्ध होते.)

गजरा—अरे अरे ! बाईसाहेबाना मूर्छा आली ! बाईसाहेब सावध व्हा सावध व्हा ! आतां काय कराव दोघंही बेशुद्ध झालीं ! (राणीस सावरून धरते. !)

चंद्रसेन—(सावध होऊन क्रोधाने आपल्याशी) अरे नीचा सारगदेव ! दुःष्टा हें कर्म तुझंच काय ! आणि असा मी तुझा वैरी अँ ! हरहर ! काय हा द्वेष ! हायरे गळेकापू, विश्वासघातक्या, कपटपटो ! जळोत तुझे ते हात ! अधमाध-

मा ! अरे ज्या महात्म्याने तू आपल्या राज्याकरितां धाय धाय भोक्कलत जगभर हिंडत होतास, त्या तुला सहाय करून तुझ पूर्वपद तुला दिलं, त्याचीच कायरे ही फेड ! (दांत खाऊन) कृतघ्ना ! अरे तुझ हे नीचकर्म ऐकून माझ्या अष्टागाची कशी आग होऊन गेली आहे ! (शोकाकुल होऊन) हाय हाय ! बावा कायहो आपली दशा झाली ! काय तें आपलं लोकोत्तर शौर्य, सुजनता, नीति, दयेचे केवळ आपण सागर होता, अशा आपल्या अनेक गुणाचं विलासपुरांतील सर्व लोक कीर्तन करित आहेत आणि शोकाश्रूंनी अद्यापी जलाजली देतात; अहा ! त्या सत्पुरुषास तुझं हे बक्षीस अं ! जन्मो तुझें तें जीवित आणि आग लागो तुझ्या त्या राज्यादाला ! अंगी हिंमत होती तर अधमा, शस्त्र हातांत घेऊन जागृत अवस्थेंत जायच होतंस पुढे ह्मणजे समजला असता तुला त्याचा तडाखा ! निर्दया ! अरे जसा एकादा विषारी सर्प न समजतां एकाद्यास दश करितो, त्या प्रमाणं कपटान हे अति घोरकर्म केलंस अं ! (शस्त्र उपसून दांत खात आवेशानें) पहातो आतां ! ह्या दुष्ट कृत्याचा सूड घेतल्यावाचून मी कधीं रहाणार नाहीं. एक तुला मारीन किंवा मी मरेन ! (क्रोधानें निघून जातो.)

हरपाळ—(शुद्धीवर येऊन राणीकडे पाहून) अरे अरे ! गजराबाई, बाईसाहेब बेशुद्ध झाल्या ! बाई थोडं पाणी तरी डोक्याला लाव ! हरहर ! देवा कुठल मी आज हे दुःष्ट वर्तमान सांगितलं !

गजरा—मघापासून सारखे तेच उपाय चालले आहेत काय करावं (राणीच्या तोंडाकडे पाहून) बाईसाहेब अहे

चंद्रसेन—(सतापाने आपल्याशीं) हाय रे दुष्टा !

हरपाल—असं पाहून बाईसाहेब मी घाबरून गेलों वं एक सारखी माझी नजर तिकडे लागली. तों रागान महाराजच मिशावर ताव दिला, अस्तनी मार्गे सारली आणि तोंडा. कांहींस पुटपुटत संग्रामसिंहजी जेथें निजले होते तेथें गेले. कांहीं तरी आज हें विपरीत आहे, असं मला वाटून मी झटकर उठून धांवत पुढ जातो, तों हर हर बाईसाहेब ! काय सामू ! “ नीचा वे हें प्रायश्चित फार माजला होतास ” असं म्हणून एका घावासरसे महाराजांनी संग्रामसिंहजींच मुडक धडापासून वेगळ केलं व त्याच हातान विचाऱ्या हरसिंगाचाही प्राण घेतला !

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) हायरे दुष्टा ! (मूर्च्छित पडतो.)

हरपाल—शिव शिव ! बाईसाहेब तो प्रसंग आज झाल्याप्रमाण या डोळ्यासमोर दिसत आहे ! हायरे वापडया संग्रामसिंहा ! तुझा परिणाम असा व्हावना ! (बेशुद्ध होता.)

इंदुमति—शिव शिव ! महाराज कायहो हे निचकर्म ! हाय हाय ! देवा कशीरे अशी दुःष्ट बुद्धि दिलीस ! (बेशुद्ध होते.)

गजरा—अरे अरे ! बाईसाहेबाना मूर्छा आली ! बाईसाहेब सावध व्हा सावध व्हा ! आतां काय कराव दोधंही बेशुद्ध आली ! (राणीस सावरून धरते. !)

चंद्रसेन—(सावध होऊन क्रोधाने आपल्याशीं) अरे नीचा सारगदेव ! दुष्टा हें कर्म तुझंच काय ! आणि असा मी तुझा वैरी ॐ ! हरहर ! काय हा द्वेष ! हायरे गळेकापू, विश्वासघातक्या, कपटपटो ! जखोत तुझे ते हात ! अधमाध.

मा ! अरे ज्या महात्म्यानें तू आपल्या राज्याकरिता धाय धाय मोकलत जगभर हिंडत होतास, त्या तुला सहाय करून तुझी पूर्वपद तुला दिलं, त्याचीच कायरे ही फेड ! (दात खाऊन) कृतघ्ना ! अरे तुझी ही नीचकर्म ऐकून माझ्या अष्टागाची कशी आग होऊन गेली आहे ! (शोकाकुल होऊन) हाय हाय ! बाबा कायहो आपली दशा झाली ! काय तें आपलं लोकोत्तर शौर्य, सुजनता, नीति, दयेचे केवळ आपण सागर होता, अशा आपल्या अनेक गुणाचें विलासपुरातील सर्व लोक कीर्तन करित आहेत आणि शोकाश्रूंनीं अद्यापि जलांजली देतात; अहा ! त्या सत्पुरुषास तुझी बक्षीस अं ! जळो तुझी तें जीवित आणि आग लागो तुझ्या त्या राज्यपदाला ! अंगी हिम्मत होती तर अधमा, शस्त्र हातात घेऊन जागृत अवस्थेत जायच होतस पुढे ह्मणजे समजला असता तुला त्याचा तडाखा ! निर्दया ! अरे जसा एकादा विषारी सर्प न समजतां एकाद्यास दश करितो, त्या प्रमाण कपटानं हें अति धोरकर्म केलंस अं ! (शस्त्र उपसून दात खात आवेशानें) पहातो आतां ! ह्या दुःष्ट कृत्याचा सूड घेतल्यावाचून मी कधीं रहाणार नाहीं. एक तुला मारीन किंवा मी मरेन ! (क्रोधानें तिघून जातो.)

हरपाळ—(शुद्धीवर येऊन राणीकडे पाहून) अरे अरे ! गजराबाई, बाईसाहेब बेशुद्ध झाल्या ! बाई थोडं पाणी तरी डोळ्याला लाव ! हरहर ! देवा कुठलं मी आज हें दुःष्ट वर्तमान सांगितलं !

गजरा—मघापासून सारखे तेच उपाय चालले आहेत, काय करावं (राणीच्या तोंडाकडे पाहून) बाईसाहेब अहो

बाईसाहेब ! (राणी डोळे उघडते तें पाहून) हे पहा आता किंचित् डोळे उघडले.

इंदुमति—(उठून सुसकारा टाकून)हाय ! हाय ! देवा, काय हा घोर प्रसंग आज ऐकिला ! जगन्निवास अशी कशी वरं तिकड वृद्धी दिलीस ! अरे अरे ! ज्यानीं आह्माला पदोपदीं सहाय्य केलं ! आह्मांकरिता ज्यानीं नानातऱ्हेचे कष्ट भोगिले, त्याची स्थिती अशी व्हावी अं ! देवा, आता हें जर चंद्रमेनवाळाला समजल तर काय होईल ? तशीच ही हकीगत सर्व लोकांस समजली, तर त्याच्या मनास वाईट वाटून ते सर्व आह्मांशीं बदलल्यावाचून राहतील काय ? शिव शिव काय कराव हें वर्तमान ऐकल्या पासून मात्र कालीज कस करपून गेलं आहे ! तर मग कायहो हरपालजी वाघानं खाल्लेल्याची बातमी खोटीच नं ?

हरपाल—तें दुःष्ट कृत्य झाल्यावर, बाईसाहेब वाघानं मारल्याच्या निशाण्या कळून, तीं दोन्हीं प्रेतं महाराजांनीं आणि मीं एका गुहेत दूर नेऊन ठेविली; नंतर मागून हुडकावयास गेलेल्या लोकांस तीं सापडलीं ! त्यावेळींच महाराजांनीं ती गोष्ट न फुटण्या बदल मजकडून शपथ घेतली.

इंदुमति—हर हर देवा ! काय हें मी आज ऐकल ! नको नको असा प्रसंग वैन्यावरही येऊ नये : (रडूं लागते) **हरपालजी** आता हा जन्म मला नकोसा झाला आहे !

हरपाल—नका नका बाईसाहेब दुःख करूं नका, झाल्या गोष्टीस उपाय नाही ! आतां त्याबद्दल शोक करून काय फळ ?

इंदुमति—हं ! याकरितां कां चंद्रसेनाला कमला घायची

नाही ! बरं तुझीच सागा हरपाळजी सग्रामसिंहजी एक
तिकडचे वैरी; पण बाळ चंद्रसेनानं काय बर केल आहे ?
त्याच्याशीं कसलं इतक वैर ?

हरपाळ—काय सांगूं वाईसाहेब ! तिथं काहीं बोलायची
सोय आहे का ?

इंदुमति—हर हर देवा ! माझी समूळ आशाकिरे आज नष्ट
झाली ! वाई कमले तुझे हेतु कसचे पूर्ण होणार ! आता हें
वर्तमान तिला समजल ह्मणजे काय बर होईल ! (रडूं लागते)

हरपाळ—नको सरकार, आता ती गोष्ट विलकुल मनान
आणूं नये ! प्रसंगाला पाठ दिली पाहिजे, उपाय काय ?

इंदुमति— (सुसकारा टाकून) अरे अरे ! हें जग किती
नरी मोहात गुतल आहे ! हें, एक सुखाच्या आशेन माणूस
भरे भरे तों प्रयत्न करीत असत, पण सार व्यर्थ आहे ! ज-
गांत खरं सुख ह्मणून कसल तें नाहींच अँ !

हरपाळ—हं चाललच आहे ! (काहीं वेळ स्तब्ध राहून)
बर येतों तर मी आता आज्ञा. मघाशी सांगितलेल मात्र गुप्त
असाय एवढी विनांति आहे (उठतो.)

इंदुमति—हरपाळजी मी शपथ दिली तरी अजूनही आ
ली खात्री नाहीं ? तुझी त्याविषयीं अगदीं काळजी करू
नका; समजला.

हरपाळ—येतों तर मी आतां. त्यांतून आपल्याला सांगतों
हीं, संधी पाहून एकवार महाराजापार्शी ती गोष्ट मी का-
ढतों आणि त्यांचं ह्मणण मी आपल्याला कळवितों. (सु-
तरा करून जातो.)

इंदुमति— (आपल्याशीं) देवा, आता हें कसचं जुळून

येणार ! ही व्यर्थ आशा मात्र आहे ! आता धडगती दिसत नाही. तिच्या मनाची खात्री होती की, कसंही करून मी हे जमवीन लक्षण, पण आता मी काय करूं ! (डोळ्यांस पाणी आणून) परमेश्वरा आता माझा सर्व भार तुजवर आहे ! या मकटांतून कशी पार पाडशील ती पाड झालं !

(दोघी निघून जातात.)

प्रवेश ३.

स्थळ-सारगदेवाच्या महालाच्या खालचा बाग.

(कोपाविष्ट झालेला व हानीं तरवार घेतलेला चंद्रसेन येतो.)

चंद्रसेन-- (क्रोधानें) हाय हाय ! देवा ! आता मी काय करूं ! मला काहीं सुचेनास झाले आहे ! वादळान जशी समुद्र खवळतो तद्वत हे अतःकरण खवळून गेल आहे ! अरे अरे ! बाबा तुमची गती अशी व्हावी काय ! काय हा द्वेष ! हर हर ससाराण्य किती भयकर आहे ! कामक्रोधादिक पांडिपूच्या प्राबल्यानं किती तरी अनर्थ मानवी प्राण्याच्या हातून होतात ! बाबा उग वेळीं त्या दुष्टान आपल्या गळ्यावर तरवार ठेवली, त्यावेळीं आपली काय बर स्थिति झाली असेल ! (सुसकारा टाकून स्तब्ध राहतो)

(इतक्यांत कमला व आनंदी प्रवेश करतात.)

कमला-- (आनंदानें) आनंदी, बाई आतां कुठ बसलेल स्वारी ? दुसरी कडे कुठ, आईच्या महालांत असेल झाल ? अनू आता मी त्याच्यापुढ जाऊ तरी कशी ? मला बाई लाज वाटते.

आनंदी—बाहवा ! हें काय मेलं असं बोलतां; यांत लाज
ती कसली ? (पुढें कोणी आहेसं पाहून) अगबाई ताई-
साहेब ! इथ कोणसं आहे, पोषाख भव्य आहे आणि हातांत
तरवार घेऊन इकडून तिकडं हिंडत आहे ! मला वाटतं
रावसाहेबच !

कमला—अग बाई खरच की; तुला नाही कां ओळखले !
पण हें काय ? चित्त व्यग्र झालेल दिसत आहे; तशीच हातात
तरवार आहे आणि ती नागवी ! (थोडा वेळ स्तब्ध राहून)
अग ऐक, रागानं आपल्याशीं कायसं बोलत आहेत ! हें काय
आहे बाई कांहीं कळत नाही ! आपण इथच थोडावेळ आड
उभ्या राह्या. (स्तब्ध उभ्या राहतात.)

चंद्रसेन -(आपणाशीं) अरे अरे ! काल काय विपरीत
ओला पहा ! हें, ज्याला पाहताच शत्रूनीं धरकांप भ्याव !
एका घटकेंत रंकाचा राव आणि रावाचा रंक करण्याची
ज्याची शक्ती ! संग्रामसिंह हें नाव ज्याला योग्य ! अशा
त्या महापुरुषाचा प्राण, अधमाधम चाडाला सारगदेवा त्वा
कपटान असा ध्यावास काय ? नरपशो अरे भूतदया हणून
काय पदार्थ आहे, हें तुला माहीतच नाही अँ ! हर ! हर !
बाबा ! ज्या वेळीं त्या निर्दयानं तें अधोर कर्म केलं, त्या वेळीं
आपल्याला किती दुःख झाल असेल ! किती तरी विचार मनात
आले असतील ! माझ्या प्रियकर आईची तशीच माझी आठ-
वण झाली असेल ! आपल्या माग आमच कसं होईल ! आ-
मचं पालन पोषण कोण करील ! असे शेंकडों विचार मनात
आले असतील ! पण नाही, असं कशान होणार ! ज्याप्र-
माण विद्युत्पातान एकाद्या पदार्थाचा नाश व्हावा, त्याप्रमाण

दुष्टा तुझें तें निर्दय शस्त्र माझा तात निद्रिस्त असता, त्याचा कंठनाल भेदून गेल असेल ! मग कोठून ह विचार त्यांच्या मनांत येणार ! हाय हाय ! आई तुला तें वर्तमान एकाएकी ज्येवळीं समजलं असेल, त्यावेळीं तुझी स्थिति काय झाली असेल ! देवा दुसर काय होणार ! (डोळ्यांस पाणी आणून) एकदम आकाश कोसळल्यासारख वाटल असेल आणि दुःखान रडून रडून तूं आकाशपाताळ एक केल असशील ! आई, ज्या वेळीं त्या दुःखोद्वेगानं तू सहगमन केलंस, त्या वेळीं मला सोडून जाण तुला फार अवघड झालं असेल ! जीव किती वेळ अडकून राहिला असेल ! आई ! ज्यावेळीं तू मला शेवटचं प्रेमालिंगन देऊन, माईसाहेबाच्या ओढ्यांत घातलस, तेव्हापासून आजपर्यंत त्यानीं तुजप्रमाणं ममतेनं माझा प्रतिपाल केला; त्यामुळं आई ! तुझीं आणि बाबाची कधीं मला आठवण सुद्धां झाली नाही ! ती आज मला झाली ! आपण उभयता एकाकी मला सोडून गेला, त्यावेळीं मी जरीं अगदीं लहान होतो, तरी आपण आज माझ्या डोळ्यासमोर मूर्तिमत दिसत आहां ! हर हर ! देवा आता मी काय करू ! (गोकाकुल होऊन) हे आई ! अहो बाबा ! तुम्ही मला टाकून कसे हो गेला ! (मूर्च्छित होऊन धाडकान जाणून नीवर पडतो.)

कमला—(घाबरून लगबगीनें पुढें येऊन) आनदी अग बाई धाव ग धाव ! पाणी तरी थोड आण ! हर ! हर ! देवा मूर्च्छा येऊन बेशुद्ध किंग पडले ! (चंद्रमेनास सावरून धरून पदरानें वारा घालते) हाय हाय ! परमेश्वरा काय संकट हें आलं ! (डोळ्यांस पाणी आणून) भेटीकरितां

अ० २ प्र० ३)

भग्नमनोरथ नृसिंहकर्मण्य संशयान्तक (११)

किती उत्सुकतेन आले आणि काय मेलं भूलभलतं तुकल !
प्रिया सावध व्हा ! सावध व्हा ! (इतक्यांत आनंदी पाणी
आणते व कमला तें चंद्रसेनाच्या होंळ्यास लावते व
वारा घालते.)

कमला—बाई आनंदी आता मी कायग करूं ? (रडू
लागते.)

आनंदी—(चंद्रसेनानें किंचित डोळे उघडलेसें पाहून)
ताईसाहेब रडूं नका, हे पहा रावसाहेब सावध झाले.

(चंद्रसेन सावध होऊन धडपडीने उठून वीरासनावर
बसतो.)

चंद्रसेन—(आपल्याशी.) हाय हाय ! बाबा ! आपल्या
घाताची बातमी ऐकून माझ्या अष्टांगाची कशी आग होऊन
गेली आहे ! (दांत खात) केव्हां जाऊन त्या दुःष्टाच्या नरडीचा
घोट घेईन असं मला झालं आहे ! हे हृदय आतां वज्रापेक्षां
कठीण झालं आहे ! खचित खचित याचा सूड घेतल्यावाचून
मी कधीं रहाणार नाही ! दुःष्टा सारगदेवा ! अरे आजपर्यंत
तुं हजारों अति निंद्य कर्म केलीस, कीं जीं ऐकली असतां
अगावर शहारे उत्पन्न व्हावे ! पण त्याकडे मी विलकुल लक्ष्य
दिल नाही; कारण तूं माझा अनदाता पडलास, आणि ज्या
साव्यांन पोटाच्या पोरापेक्षाही अधिक ममतेन माझा प्रतिपाल
केला, तिजकडे पाहून मी स्वस्थ होतो; पण दुःष्टा कुतघ्न ! आज
जे तुझ घोर कर्म ऐकल, त्यावरून तूं खचित खचित क्षमेला
पात्र नाहीस ! दाखवितों चांडाळा तुला आतां माझा हात !
(आकाशाकडे पाहून) अहाहा ! किती तरी आजची ही
कालरात्र भयंकर आहे ! जिकड तिकड गाढ अंधकार

पसरला आहे ! व सर्वत्र सामसूम झाल आहे ! आकाशात काळे निळे ढग कसे इकडून तिकडे नाचत आहेत ! मला वाटतं की, यमराजाची स्वारीच आपले मृत्युपाश घेऊन खाली उतरत आहे ! तशीच नदीतीरची स्मशानभूमी पहा कशी दुष्टा तुझी आहुती घेण्याकरिता आ पसरून बसली आहे ! तर हीच वेळ माझं कार्य साधण्यास उत्तम आहे. (पुन्हा आकाशाकडे पाहून हात जोडून) तात ! देतो बर खास आता त्यास प्रायश्चित ! तरच नाचवा हा चंद्रसेन. (तखार घेऊन आवेशाने उठतो व इकडे तिकडे फिरतो.)

कमला— (आपल्याशी) हर हर देवा ! आज काय अनर्थ होणार आहे काहीं समजत नाही ! काय वाई आश्चर्य आहे ! आमच्या बावांनी कपटानं संग्रामसिंहजींचा व केला अँ ! लीः असं होईल तरी कस ! तर मग मागं ऐकलेली त्यांच्या मरणाची हकीगत खोटीच ना ? हंः, दुर्दैवी कमले ! आता कसचे तुझे हेतु पूर्ण होणार ! (चंद्रसेनाजवळ जाऊन) महाराज मजकडे पहा. काय ? इकडं पहायचही नाही ? ही आपली लाडकी कमला ! प्रिया मजकडे लक्ष्यही नाही अँ !

चंद्रसेन— (क्रोधाने आपल्याशी) चंद्रसेना. अरे स्वस्थ काय आहेस ! वेड्या, अरे ही वेळ अशी दवडण्याची काय ? ली. आता विलंब उपयोगी नाही ! दुष्टा आलों बरं. आतां थोड्याच वेळात तुला यमपुरीस पाठवितो (राजाच्या महालाकडे पाहून) अरे ! पण हें काय ? आज महाल बद का ? (आठवून) ह आलं लक्ष्यात ! आज तो हरामखोर शिका-

रीला गेला आहे, असं मघाशी समजलं ! (खिन्न होऊन)
अरे अरे काय करूं ! आज माझे मनोरथ पूर्ण होत नाहीत
तर ! (विचारात उभा रहातो.)

कमला—महाराज, हे काय बरं आपल्या मनांत भलभलते
तरंग उठत आहेत ? प्रिया, आपलं भाषण ऐकून आज मा-
झ्या काळजाचं कस पाणी होऊन गेल आहे ! हाय हाय !
प्रियकरा ! माझ्या बावाचा प्राण तुम्ही घेणारनं ! अग आईग
काय हा प्रसंग मजवर आला ! देवा आता मी काय करूं !
प्रियकरा ! आज आपल्याला झाल तरी काय ! नेहमी आपल
मुख कसं आनंदित असावयाच, त्याकड पाहून आज मला
भय वाटत आहे ! आपले नेत्र किती कावरेबावरे झाले
आहेत ! तसंच सर्व शरीर क्रोधानं संतप्त झाल आहे ! आ-
पल्या हा आजचा वेश पाहून माझ्या जीवाचा थरकांप झाला
आहे ! (हात जोडून) प्रिया ! आपण मला ओळखली ना-
हीं काय ? (त्यास आलिंगून) ही आपली दीन दासी कमला !

(चंद्रसेन तीस झिडकारून एकीकडे होतो.)

आनंदी—रावसाहेब मघापासून ह्या पहा ताईसाहेब आ-
पल्याशी बोलत आहेत इकाड लक्ष्य घाव; किती तरी
आपल्याला भेटण्याकरितां त्या उतावीळ झाल्या होत्या.

चंद्रसेन—(तिकडे लक्ष्य न देता आपल्याशी) असो
हरामा, अरे आज तूं एक ह्या सिहाच्या तडाख्यांतून सुटलास
तरी जाशील कुठं ? ही पृथ्वी फोडून पाताळांत गेलास तरी
तेथे येऊन मी आपला सूड घेईन. ही केवळ मरणाला रात्र
आडवी आहे.

कमला—(चंद्रसेनाजवळ जाऊन आपणाशी) हर हर !

५४) भग्नमनोरथ नाटिका. (अं० २ प्र० ३)

देवा ! हे आतां बाबाचा जीव घेणारन ! अग आईग आता, मी काय करूं ! (उधड) महाराज ही आपली कमलानं, मग का बर अस ? प्रिया बोला हो बोला, मजकडून अपराध तरी काय झाला आहे असा अबोला धरावयाला ? एकादी, मजकडून चूक झाली असेल तर क्षमा करा. प्राणनाथ भुई- तर जर पाय निसरला तर त्याला सावरणारी तौचन. अग वाई काय मजकडे पहावयाच देखील नाहीन ! (डोळ्यास पाणी आणून) शिव शिव देवा ! शेवटीं गोष्ट या परिणामाला आली न ! आजपर्यंत मी आपल्या येण्याची वाट चातका- सारखी पहात होतें; त्याचा शेवटीं हा परिणाम व्हावा काय ! प्रिया इतका कोप यावयाला अशी बातमी तरी मेली आप- ल्याला कोणी सांगितली ! देवा काय हा अनर्थ ! (चंद्रसे- नाच्या हातचें शस्त्र धरून) महाराज इकडे पहा, ही मी आपली कमला आले आहे ! काय बर मजकडं इतक न पहायला झालं आहे ?

चंद्रसेन—(कमलेस एकीकडे करून आपल्याशीं) अरे दुष्टा घातक्या ! आता मी हा तुझा सूड घेणार ! अधमा ! अरे-ज्याला क्षणून मन आहे व जो मनुष्य आहे तो अशा कृत्याचा सूड वेतल्यावाचून स्वस्थ राहिल काय ? आज नाही, उद्यां मी तर तुझा प्राण घेणार. (काहीं वेळ स्तब्ध राहून) पण नाही याला विलंब उपयोगी नाही; आताच चतुरंगमडावर जाऊन त्याला गांठतीं (मिशावर ताव देऊन व तरवार पड- ताळून) अरे नीचा हारामखोरा ! (दात खात) हा मी आलों पहा ! (आवेशानें जाऊं लागतो.)

कमला—(चंद्रसेनास अडवून) प्रिया, असं काय बर

मेल करायच; मी नाहीं जा सोडणार. महाराज कधी नव्हे तें आज काय हें आपल्याला झाल आहे? काय बर हें साहस करण्याचें मनात आणलं आहे? आपल्याला किती तरी संताप झाला आहे हा ! चित्तवृत्ति ही भ्रमिस्त सारखी झाली आहे ! (आपल्या पदरानें त्याच्या तोंडावरील घाम पुसून.) अग बाई वाटेचे श्रम तरी किती झाले आहेत ! हें काय बर, मी नाहीं गडे जाऊ घायची ! (चंद्रसेनास आलिंगिते तों चंद्रसेन तिला ढकलतो तेणेंकरून ती मूर्च्छा येऊन पडते.)

आनंदी—(गडबडीनें तिला सावरून) अग आई रावसाहेब काय हो हें केलंत ! ह्या पहा ताईसाहेब आपल्याला प्रेमान आलिंगाययास आल्या असतां तुम्ही त्यांना ढकलून किंही दिल्यात ! (कमलेकडे पाहून) अग बाई ताईसाहेब तर अगदींच बेशुद्ध झाल्या ! हाय हाय ! अहो धांवाहो धावा; रावसाहेब आता अत पाहूं नकाः (कमलेस) ताईसाहेब अहो ताईसाहेब ! नाहीं शुद्धि नाहीं !

चंद्रसेन—(कमलेकडे पाहून व ओळखून) हाय हाय ! कोण माझी प्रियसखी कमला काय ! घात झाला ! अरे अरे ! काय अवस्था तरी हिची झाली आहे ! (तरवार खाली टाकून तिला मांडीवर घेतो व आनंदीस) अने हिला काय बर झाले ?

आनंदी—काय सांगूं रावसाहेब, मघापासून ताईसाहेब आपल्याला बोलवीत असून तिकडं लक्ष्य न देतां - आपण आपल्याच नादान होता व त्या जवळ आल्या असतां भान न राहून आपण त्यांना ढकलल्यात तेणेंकरून मूर्च्छा येऊन त्या पहा अगदीं निचेष्टित पडल्या !

चंद्रसेन—हर हर ! काय प्रमाद बडला ! प्रिये कमले सावध हो ! हा पहा तुझा प्रियकर चंद्रसेन तुजजवळ आहे ! अने अग धोडं पाणी तरी आण. (कमलेचा वाम पुसून बारा घालतो.)

(आनंदी कमलेच्या डोळ्यास पाणी लावते तेणेंकरून ती सावध होते.)

कमला—(डोळे न उघडता आपल्याशीं) हर हर देवा ! काय मी मघापासून ऐकतें आहे ! हँ, काय मेला चमत्कार ! बाबानीं आणि संग्रामसिंहजींना मारलं ? छी छी ! अम कधीं होणार नाही ! शिव शिव देवा ! कोणी तरी दुष्टान आमच प्रेम न साहून प्राणप्रियाच्या मनांत हें भयंत्त भरवून दिलं असाव ! जळो त्याची जीभ ! त्या मेल्याचा सत्यानाश होवो ! प्रियकरा, आपण आला असें समजताच किती पण लग्बगीन मी आपल्याला भेटायला आले ! आणि एथें पाहतें तो सर्वच विपरीत ! हाय हाय ! प्रिया, आता मी काय हो करू ! आजपर्यंत मी पुढच्या आशेवर दिवस काढले, त्याचा काय हा घोर परिणाम झाला ! माझी आतां जगण्याची आशा सपली ! देवा आतां हे प्राण तरी ठेऊन काय करायचे आहेत ! हर हर प्रिया ! मी आतां कोणाला शरण जाऊ ? हे दीनदयाळ प्रभा ! ने एकदां आपल्या चरणापाशीं ! (पुन्हां बेशुद्ध होते.)

चंद्रसेन—(आनंदित होऊन) अहाहा ! प्रिये तुझ प्रेम मजवर पूर्ववत आहे न ? देवा धन्य आहे मी. सखे सावध हो आणि मजकडे डोळे उघडून पहा ? मजकडून मोठा अपराध झाला आहे त्याची क्षमा कर ! हा तुझा प्रेमानं बद्ध झालेला चंद्रसेन तुला शरण आला आहे ! (थोडा वेळ

स्तब्ध राहून निराशेनें) हं, पण काय मी आतां वेड्यासारखा प्रिये प्रिये ह्मणत आहे ! वा चंद्रसेना आता कुठलं रे बाबा तुझ्या नशीबीं तें सुख !

कमला- (सावध होऊन) सखे आनंदी नको नको आता कगाला मला सावध करितेस ? झाला आज सर्व शेंवट झाला ! पुढील सर्व सुखाला मी अंतरलें ! हे प्रभो दीनदयाळ आता तुजपाशीं या दासीचं दुसर काही मागणं नाहीं; आतां हा दुःखभार माझ्यान सहन करवत नाहीं; कसंही करून या अभागिणीचे डोळे झांक आणि एकदाची यातून मुक्त कर. आई जगदंबे, माझ्या मनाप्रमाणं सर्व यथास्थित झालं, ह्मणजे मोहरा पुतळ्यानीं तुझी ओटी भरीन ह्मणून नवस वेंला होता, त्याचं हेंच कां फळ ? वरं असो, त्यात तुजकड तरी काय आहे ? आपलंचं कर्म समजावयाचं ! आता एवढं कर कीं अन्यजन्मीं तरी माझा प्रियकराशी समागम व्हावा ! (सुसकारा टाकते.)

चंद्रसेन- (आपल्याशीं) अरे अरे ! किती निर्दय मी ? गंगोदकाप्रमाणं निर्मळ अंत करणाच्या माझ्या प्रियसखीस मी किती तरी त्रास दिला ! सखे डोळे उघड आणि इकडे पहा, हा तुझा प्रियकर चंद्रसेन तुजजवळ आहे ! (तिच्या तोंडावरून हात फिरवितो.)

आनंदी-ताईसाहेब आता किती दुःख कराल हे पहा रावसाहेब आपल्याला मांडीवर घेऊन बसले आहेत. एकदा डोळे उघडून पहा तरी त्याजकडं.

कमला- (चंद्रसेनाकडे पाहून लाजून एका बाजूस होऊन) हं, काय तरी बाई हें ? अने अग इतका वेळ मी

१८) भग्नमनोरथ नाटिका. (अ०२प्र०३)

आपली खुशाल माडीवरच होते न ? (आपल्याशीं) अहाहा !
धन्य झालें मी; प्रियाच्या माडीवर पडून इतका वेळ मी स्पर्श-
सुख अनुभवलं (हसून उबड) बरं पण प्रिया मवांशीं काय आपण
भलभलत बोलत होता ? आपल्याला कोप तरी मेला किती
आला होता ! मी किती वेळ वाई विनवणी करित होते, पण
तिकडे काहीं तरी लक्ष्य होत कां ? अस एकाएकी काय गडे
झाल होत कोण जाणे ?

चंद्रसेन—(तिच्या खाद्यावर हात टाकून) प्रिय सखे
नको नको आतां तो विचार. (काहीं वेळ स्तब्ध राहून
आपणाशीं) हं:, पण वेड्या चंद्रसेना तू कशाला आता
प्रिये प्रिये असा जप करतोस ? राजकन्ये आता कुठकी
तं माझी प्रिया ! (दुःखित होऊन) हर हर देवा ! माझ्या
पुढील सर्व सौख्याचा आशातंतुच तुटून गेला ! माझ्या
मनोरथाचा भंग झाला ! आतां मी दिला व्यर्थ प्रिये
प्रिये झणून कशाला हाक मारूं !

कमला—(दुःखित अंतःकरणानें) काय काय प्राण-
नाथ आपण काय झटलत ? मी निराधार झाले अँ ! (डो-
ळ्यास पाणी आणून) हर हर देवा ! काय हें मी ऐकतें आहे !
फुटक्या नशीबा अरे काय मजवर प्रसंग आला ! देवा आज-
पर्यंत मला पूर्ण आधार होता कीं, काहीं जरी झाल तरी
माझ्या - आणेश्वराशी जें माझं वचन झाल आहे, तें जीवात
जीव आहे तोंवर खचित मोडणार नाही ! पण हर हर आतां
तेही व्यर्थ झालंन ! (रडू लागते.)

चंद्रसेन—(तिचे डोळे पुसून हनुवटीस हात लावून)
नको नको सखे रडू नको ! उगाच शोक करून आपल्या जि-

गाला क्लेश का देतेस ! मी आपलं वचन प्राणातीही मोड-
णार नाही; जरी माझे मनोरथ पूर्ण न होतां, मी संसारसुखा-
का अंतरलो, तरी अन्य स्त्री मी कधीही वरणार नाही. सारा
जन्म मी दुःखात असा घालवीन आणि त्याविषयी मला काहीं
वाटत नाही, पण प्रिये तुझ दुःख पाहून जो मला ताप होईल
त्याच निवारण होणं कठीण आहे ! (काहीं वेळ स्तब्ध
राहतो तों पूर्वीचें स्मरण होऊन) पण अरेरे ! चंद्रसेना धिग्
धिग् तुझ जिणं ! कुलांगारा ! अधमा ! अरे तू आपल्या कर्त-
व्याला विसरून, आनदांत संसारसुखाची आशा करीत वम-
लास काय ! तुला लाज नाही वाटत ? (रागानें) दुष्टा अरे
हेंच काय तुझ पितृप्रेम ! हाच काय तुझा अभिमान ! हेंच
काय तुझ शौर्य ! मूर्खा काय दृढनिश्चय केला आहेस त्याच
स्मरण कर ! (आकाशाकडे पाहून हात जोडून) हाय हाय !
तात ! मी अपराधी आहे. क्षमा करा. मी आपल्या कर्तव्याला
कधी विसरणार नाही ! (रागानें शस्त्र हातात घेऊन
दात ओठ खात) अरे कृतघ्ना चांडाळा सारंगदेवा
माझ्या पित्याचा घात तूच केलास ? दुष्टा तूं खूप समजून
ऐस कीं, मी तुझा सूड घेणार ! चला आतां विलंब न करता
कृतमकलाप्रमाण कार्य तडीस नेल पाहिजे ! (आवेशानें
) निघतो.)

कमला—(त्यास अडवून) हाय हाय ! प्रिया अद्यापी
नाहीं का तें मेलं भलतं आपल्या मनातून गेल ! (आश्चर्य
चकित) अग बाई ! इतक्यांच्या इतक्यांत किती तरी चर्येत
फेर झाला ! शिव शिव देवा काय अनर्थ हा ! हाय हाय
आतां मी जय करूं ! प्राणनाथ कुणी मेल्यानं आपल्याला हें

६०) भग्नमनोरथं नाटिका. (अं० २ प्र० ३

भलभलनं सांगितलं सागा तरी वाई त्याचं नाव ! असं ग्वोट
नाट उठविणार आहे तरी कोण मेलं ?

चद्रसेन—प्रिये मी ऐकलेली सर्व हकीगत खरी आहे आ-
णि ती इतकी विश्वसनीय मला समजली आहे की, तिच्या
मृत्युतेविषयी आतां शकाच नको ! माझ्या बाबांचा प्राण
त्याच दुष्टान वेतला यात संशय नाही ! हायरे निर्दया !

कमला—प्राणनाथ पण कृपा करून सांगाना हें कस
आपल्याला कळल तें !

चद्रसेन—(दुःखित होऊन) हर हर ! प्रिये तुला काय
सांगू ! त्या घोर कर्माचा साक्षादार, की ज्यान आपल्या डो
ळ्यानं तें निघ कर्म पाहिल त्या हरपाळान आताच माझ्या
बाबांच्या वधाची भयकर हकीगत माईसाहेबांना सांगितली ;
ती प्रत्यक्ष मी या कानानीं ऐकली ! अरे अरे काय घोर कर्म
हें ! मग तें ऐकल्यापासून माझ्या सर्वांगाची आग हांऊन
गेली आहे ! काय करूं ! मला भान नाहीस झालं आहे,
फार तर काय या जीवावरही मी उदार झालों आहे ! हाय
हाय ! प्रिये सोड सोड जाऊ दे मला. केव्हा त्या चाडळाच्या
नरडीचा घोट घेईन अस झालं आहे ! (दात ओठ खाऊन)
अरे नीचा घोरकर्मा !

कमला—(दुःखानें) हाय हाय प्रियकरा ! तुझी माझ्या
बाबांचा प्राण घेणार अ ! अग आईग आता मी काय करूं !
प्राणनाथ हा आपला विचार ऐकून माझ्या काळजात वस्म
होऊन गेल ! शिव शिव परमेश्वरा काय अनर्थ हा ! प्रिया
किती तरी आपली मुद्रा मला भयकर दिसत आहे ? मला
तिकड पहावत सुद्धा नाही ! अग वाई संतापानं सर्वांग किती

लाल झाल आहे ! डोळे इंगळासारखे आरक्त झाले आहेत, सर्व शरीर थरथर कांपत आहे ! यावरून माझा आज खचित घात होणार हे मी समजले; पण प्रियकरा नका हो नका अस करू ! मी आपल्याला हात जोडते, पदर पसरते, आपण मनांत आणलेला विचार सोडून द्या. तुझाला माझ्या गळ्याची शपथ आहे. माझ्या बाबाकरिता मी पदर पसरून आपल्याजवळ क्षमा मागतें. त्यांच्यावर दया करा ! टाका तें भयंकर शस्त्र. (शस्त्र काढून घेऊन) प्रिया, आपण माझ्या बाबांचा प्राण घेतलात, तर आईला किती तरे दुःख होईल ? हे सार आपल्याला समजत असून, काय बरं हें असं करिता ?

चंद्रसेन—(खिन्न होऊन) अरे अरे ! काय करू ? इतका वेळ हा विचार माझ्या मनात बिलकुल आला नव्हता; प्रिये योग्य वेळीं सुचविलंस. अहारे चंद्रसेना कृतघ्ना ! अरे ज्या माउलीनं तुझा लहानपणापासून ममतेन प्रतिपाल केला ! जिचं प्रेम प्रत्यक्ष पोटाच्या मुलापेक्षा तुजवर जास्त ! अशा साध्वीला दुःसह दुःख उत्तम करणार कृत्य करण्यास निर्दया चांडाळा तू सिद्ध झालास अँ ! धिग् धिग् तुझ जिणं ! हर हर ! नाई-साहेब आपल्या उपकाराची फेड मी अशी करूं काय ? शिव शिव ! चंद्रसेना तुला हे योग्य नव्हे ! (काहीं वेळ स्तब्ध राहून) हाय हाय ! तात आतां मी काय करू ! माझ मन घोडाळून गेलं ! आता मला काहीं सुचत नाहीं ! (कमलेस) प्रिय-सखे कमले, आता तूंच काहीं सुविचार साग या चंद्रसेनाला !

कमला—(आपणाशीं) हर हर ! काय संकट हे मजवर आल ! देवा आता मी यांना काय सांगू ! प्रियकरा, जितके

तुम्ही मला प्रिय आहात, तितकेच माझे बाबाही मला आहेत ! त्यांनी जें घोरकर्म केले, त्याजबद्दल आपण णाल त्या शिक्षेस ते पात्र आहेत ! परंतु महाराज मी आपल्याला पदर पसरून विनति करितें ! कृपा करून मजकारिता आणि माझ्या आईकारिता, त्यांना त्या अपराधाची क्षमा करा.

चंद्रसेन—(खिन्न मनानें) हः काय ? त्या दुःष्टानं कपटान माझ्या बाबाचा घात केला असून, म्या स्वस्थ बसाव अं ! नाही नाही; हा क्रोधाग्नी कधीं शांत होणार नाही ! प्रिये सांग सांग तुला तरी हें योग्य दिसतं काय ? अरे काय कराव मोठा विचार आहे. (काहीं वेळ स्तब्ध राहून) याला आता दुसरी तोडच नाही. एक आपण आपल्या प्राणाची आशा सोडली ह्मणजे झाल ! सखे मी तुला आता सांगतों तमं कर. “आपल्या पित्याचा घात तुम्ही केला, हें चंद्रसेनाला समजून, त्याबद्दल सूड घ्यावा ह्मणून आपणास ठार मारण्याचा विचार मी केला आहे” असं आपल्या बाबाना सांग, ह्मणजे तो चौकशी करील व मीही आपला अपराध कबूल करीन, नंतर तो मला खास देहात प्रायःश्चित देईल, आणि एकदाचा मी या दुःखातून मुक्त होईन. आता तुझ्या संवधान मी निराश झालों आहे आणि मला जगण्याची आशाही नाही; तर एवढी माझी विनति मान्य कर.

कनका—(दुःखानें) हर हर जिवलगा ! मी आपला घात करूं ? आणि मला तरी जगून काय करावयाच आहे ! शिव शिव जगानिवास ! (मुळित होऊन पडते.)

चंद्रसेन—(दुःखित होऊन) अरे अरे देवा ! काय हें झाल ! (कंगलेस सावरून धरून) माझी प्रिया अगदीच

किंहो वेशुद्ध ज्ञाली ! (डोळ्यास पाणी आणून) हाय हाय प्रियसखे कमले सावध हो, सावध हो ! देवा किती तरी मी निर्दय ? काय मी भलभलत बोललों ! प्रिये सावध हो आणि मजकडे पहा ! तुझ्या गळ्याची शपथ घेऊन सांगतो कीं, याउपर मी सूड घेण्याचा विचार अगदी सोडून दिला. (तिच्या गालावरून हात फिरवून) माझ्या प्राणा ऊठ ऊठ !

कमला— (शुद्धीवर येऊन शोकाकुल होऊन) हर हर प्राणनाथ ! असं घोर कृत्य करावयास आपण मला कसं हो सागतां ! देवा मी इतकी निष्ठुर आहे अँ ! मला अजूनही आपण ओळखिली नाहीं काय ? (रडू लागते.) आपल्याला मारवून प्रिया मला तरी माम जगून काय करावचं आहे !

चंद्रसेने— (तिचे डोळे पुसून) नको नको आता ते शब्दसुद्धा पुन्हां उच्चारू नको. मी तुझ्या गळ्याची शपथ घेऊन सांगतो कीं, मनात आणलेलं कृत्य करावचं सोडून दिल !

कमला—(चंद्रसेनास आलिंगून आनंदानें) देवा ! किती उदार अंतःकरण हें ? आता माझा जीव स्वस्थ झाला ! प्राणनाथ हें सारं वर्तमान माझ्या आईला समजलं, ह्मणजे किती तरी तिला आनंद होईल ? चला तर आपण तिच्या भेटून हें सर्व सांगू. मी पुढं जातें, तों आपण याव, (जाव-याम निवते तों स्मरण होऊन) पण प्रिया सर्वच मेळं एकीकड राहिलं ; आज सकाळपासून जेवणखाण नसेल ! (आनदीस) अने जाग घालीं लवकर तयारी करीव.

आनंदी— रावसाहेब आल्याची बातमी ताईसाहेब मघां-
शीच समजली आहे; मुत्पाकाकडं तयारी झालीच असेल; मी
आतां जाऊन शोध घेऊन येते (जाते.)

कमला— (चंद्रसेवास) चलायचन तर मग;

चंद्रसेन— (खिन्न मनाने आपल्याशी) देवा! माईसाहेबाकडे
स्वलेल्या हकीगतविलून माझे मनोरथ पूर्ण होतीलसं दिसत
नाहीं. असो ईशेच्छा ! (कमलेस) प्रिये चल तर

(दोघे निघून जातात.)

द्वितीय अंक समाप्त.

अंक ३.

प्रवेश ? विलासपुराम जाण्याचा रस्ता.

(पुरुषवेप घेतलेली व श्रमित झालेली

चंपकमाला प्रवेश करते.)

चंपकमाला—(आपल्याशी दुःखानें) हुःश ! जयनगराहून निवून वीस दिवस झाले; अजून मेलं तें विलासपूर किती दूर आहे कोण जाणें ! हं; देवा, कायरे हे माझे हाक मांडले आहेस ! हरहर ! हतभागी चंपकमाले अशी वृद्धदेवी जन्माला तरी कशाला आलीम ! अरे अरे काय दशा आली ही ! ज्या माझ्या सेवेस हजारों दासी तत्पर असावयाच्या, जी सुग्रास अन्न खाऊन, आवडतील ते सुंदर दागिने व वस्त्रे लेंवून आनदांत असावयाची, जिला कुठंही चार पावल जाणं झालं, तरी मेणा, पालखी—यांचाचून माहात नाहा, तिची स्थिति परमेश्वरा कायरे ही केलीस ! वेळेला अन्न नाही, पाणी नाही, चालून चालून पायाला फोड आले, श्रमान आणि चिंतेन शरीराचा अस्थिपंजर मात्र राहिला आहे ! शिव शिष्य जगनिवास, सोडीव मला या यमयातने-तून ! हं; पण असं कुठून होणार ! एकंदरीत हा मेला कालचक्राचा फेरा कठीण आहे ! असो, नशीबीं जें आहे तें कशान चुकणार ? (कांहीं वेळ थांबून रागान) हाय हाय काय करूं ? या चंपकमालेची अशी स्थिति करण्याला, मेल्या निर्दया चंद्रसेना तूंच रे तूंच कारण ! त्याची आठवण

शाली की अंगाचा तीळपापड होऊन जातो. (वोटें मोडून दात खात) रे चाडाळा पाषाणहृदया ! जेव्हां मजप्रमाणं तुझा मनोभंग झालेला पाहीन, तेव्हांच हे डोळे निवतील. हर तऱ्हेन मी तुझा सूड घेतल्यावांचून कधी राहाणार नाही. (काहीं वेळ स्तब्ध राहून) हः, काय चमत्कार आहे पहा ! वेळ आली की कोणतही होण अशक्य नाही, नाही तर त्या मेल्याच्या मामाच्या घरून का माझी सुटका होणार होती! पण मंधी सावून, तेथून सुटून पुरुषवेशान येथपर्यंत तर आले. असा, चला आता हळू हळू मुक्काम गाठला पाहिजे: (चिंताग्रस्त होऊन) पण आता पुढील रस्त्याची माहिती कुठं चर लागेल ? (इकडे निकडे पाहून) या मळ्यात माणस काम करीत आहेत तिथे सारा शोध लागेल. आतां तिकडच जाऊन शोध करावा.)

(निघून जाते.)

प्रवेश २.

स्थळ—विलासपूरच्या राजवाड्यातील दरवारची जागा.

(मणिपाळ आणि नारायणप्रसाद प्रवेश करतात.)

मणिपाळ—या नानासाहेब, असे या.

(दोघे बसतात.)

नारायणप्रसाद—काय हो मणिपाळजी. आज दरवा-
रचस बोलावणं झालं ?

मणिपाळ—मला पक्कीशी बातमी नाही, पण काही कार-
भारीसाहेब ताईसाहेबाच्या लक्षाचा काही विचार होणार

आहे हणत होते. त्यानी पाहिलेल्या सर्व स्थळामध्य सुवर्ण-
पूरच स्थळ पसंत होऊन, आमच्या महाराजांनी त्या राजास
पत्र लिहिलं होत, त्यावरून लग्ननिश्चय करण्याकरितां तिक-
डून वकील आले आहेत, तेव्हा बहुतकरून हेच कार-
ण असावं.

(इतक्यांत विद्याधरदीक्षित काठी टेकीत येतात.)

उभयतां—(त्यांस पाहून उठून) याव गुरुवर्य याव;
नमोनमः नमोनमः. आज फार दिवसांनी दर्शनाचा लाभ
झाला. (हातानें जागा दाखऊन) या असे या.

(सर्व बसतात.)

नारायणप्रसाद— अलीकड स्वारी फार दिवसात कुठ
दिसली नाही !

विद्याधरदीक्षित— जेहेत्ते चंडभैरवीच अनुष्ठान होत,
त्यामुळं जेहेत्ते बाहेर पडाथळा झाल नाही. कस काय जेहेत्ते
स्वस्ति क्षेम ना ?

उभयतां— हो आपल्या आशीर्वादान कुशल आहोंत.

विद्याधरदीक्षित— काय झटल न्यायमूर्ते, जेहेत्ते ताई-
साहेबाच्या विवाहाच निश्चयात आल काय ?

नारायणप्रसाद— नाही अद्यापि तसं काहीं नाही; पण
सुवर्णपूरचं स्थळ पसंत पडून, इकडून सुचना झाल्यावरून,
तिकडून वकील आले आहेत, आज कायतो विचार होणार
आहे अस एकल.

(इतक्यांत सारगदेव राजा व रणदेव कारभारी येतात व
खडी ताजीम होऊन, सर्वांचे मुजरे होऊन बसतात.)

सारगदेव— रणदेवजी, अहो यांची मनुष्यात का गणना

आहे ! हीं शुद्ध गाढव आहेत. एकदा नाही, दोनदां नाही, हजार वेळ मी तिला सांगितलं असेल कीं, त्या भिकारड्या चंद्रसेनाला कमला साफ देणार नाहीं ह्मणून; पण पुन्हां आपलं तिचं तें आहेच ! हः, काय ह्मणावं याला ? मनुष्यानं आपल कुल, योग्यता ह्याजकड कांहीं पहावं कीं नाहीं !

रणदेव— काय विचाराव सरकार, तें तर अवश्य पाहिलं पाहिजे. लग्न ह्मणजे का पोरखेळ आहेत ? पण मला तिथं विलकुल बोलता येईना.

सारंगदेव— त्या पोराचे आईबाप वारले, माग त्याला सभाळणार कोणी नाहीं, ह्मणून लटल, असेनाका थोर होई-तों आमच्याजवळ ! तों आपला हिचा वेत त्याला घरजावई करण्याचा ! वारे अक्कल ! बायकाना काही विचार आहे का? एकाच्या भरीं भरव्या कीं भरल्या. तुझाला सागतीं हे सारे त्या पोराच्याचे आणि आमच्या पोरीचे खेळ आहेत, आणि त्यात हिला तर अक्कलच नाहीं.

रणदेव— सरकार देखत ऐकत त्या बायका ! त्यांना तो विचार किती असणार ! बाईसाहेबाचा स्वभाव पडला आधींच मोळसट, त्यात त्या पोराचा लडिवाळपणा आणि आर्जवीवृत्ति, मग काय पहायचं ? सहजच त्या भाळल्या.

सारंगदेव— हः, बोलण्याची शकाच नाहीं, पांचट नाही, तर ! तसाच तो थेरडा हरपाळ. वयाला साठ वर्षे झालीं, पण कांहीं तरी अक्कल ! बोलता बोलता परवां त्यानही हेंच बालण काढलं !

रणदेव—हः, वय झाल ह्मणून अक्कल का येते ? हातारी गाढव कां थोडीं असतात ?

नारायणप्रसाद—सरकार, आपल्याला जें करायचें आहे तें कराव; आपण कशाला तिकड लक्ष्य द्यावें ?

सारंगदेव—तसच परवां देशोदेशच्या राजपुत्रांच्या तस-विरी पहावयाला पाठविल्या आणि त्यात तुमच्या मनास कोण-ता वर येतो ह्मणून विचारलं; तों 'आपल्याला वाटेल तें कराव' हें उत्तर ! हः, कारटी एक नाचते, त्याबरोबर लागली हीही नाचावयाला ! अकलशून्य !

मणिपाळ—चाललंच आहे ! आपण आपल्या मनाप्रमाण केलं, ह्मणजे झालं.

सारंगदेव—काय हो मणिपाळजी, तुम्हाला हुकूम केल्याप्रमाणं, हाकलून दिलात कीं नाहीं त्या कारट्याला वाड्यांतून ?

मणिपाळ—जी सरकार, त्याला बरेच दिवस झाले. कार्तारीसाहेबांनीं खावंदाचा हुकूम सागताच, तेच दिवशीं संध्याकाळीं चंद्रसेनरावाला मी सरकारचा हुकूम सांगितला व तेही लागलेंच तेथून निघून रतिपालरावाकडं जाऊन पाहिले; व फिरून वाड्यांत किंवा त्याच्या आसपास येऊं नये अशी सक्त ताकीद दिली आहे. अलीकडं ते एथें कोठें दिसत नाहींत; बहुतकरून एथून कोणीकडे निघून गेले वाटतं.

रणदेव— तें तर महाराज त्याच दिवशीं करून टाकलं; कारण, तार्डसाहेबांचा त्याच्याशीं विवाह होण्याच्या संबंधानं तार्डसाहेब व तार्डसाहेब यांची निराशाच झाली; तेव्हां लटलं आतां त्यांच्या नजरेसमोर तो राहता उपयोगीं नाहीं. वरचेवर याच्या मनात तें येऊन फार दुःख व्हावयाच; शिवाय सरकार याला त्यावेळीं दूर केला, तेही ठीकच झालं; नाहीं तर लो-गत कांहींतरी भलतंच व्हावयाचं.

मणिपाल- त्या दिवशीं कोण अनर्थ ! वाईसाहेबांनीं आणि ताईसाहेबांनीं रुडेंतु कलहोळ केला ! मला असं झालं, कीं आरंभलेलु कृत्य एकदांच शेवटास जातं कसं !

सारंगदेव- ठीक झालं पीडा गेली. पुन्हा त्याच ना-
य नको !

विद्याधर दीक्षित-जेहेत्ते लहानपणापासून चंद्रसेनरा-
वांचा त्यानीं प्रतिपाल केला तेव्हा जेहेत्ते वाईट वाटायचच !
माईसाहेबाचा जेहेत्ते फार हेतू होता, ताईसाहेबाना त्यांस
देण्याचा; कारण मुलगा जेहेत्ते सुगुणी, विद्वान, शूर, ताईसा-
हेबास वर अप्रतिम; तसंच जेहेत्ते माईसाहेबाच्या सांगण्याव-
रून उभयताच्या पत्रिका जेहेत्ते अवलोकन केल्या आहेत.
छत्तीस गूण जेहेत्ते जमले. तेव्हा माझही मत जेहेत्ते हा संबंध
व्हावा असं होतं.

सारंगदेव-वाहवा उपाध्येकुवा वाहवा ठीक ! किती
अविचाराचं हें आपल बोलण ! अहो विद्या, कला, शौर्य
इत्यादिकात शेकडों उत्तम वर मिळतील, पण ते माझ्या क-
न्येला योग्य की काय ? आह्माला कुल, शील, योग्यता सर्व
काहीं पाहिलं पाहिजे; फक्त मुलगाच उत्तम घेऊन करा
यचं काय ?

विद्याधर दीक्षित-हो, जेहेत्ते तेंही उक्तच आहे.

(इतक्यात चौपदार मुजरा करून)

चौपदार-सरकार सुवर्णपुरच वकीलसाब आल्यात.

सारंगदेव-जा रणदेवजी त्यांना घेऊन या.

(रणदेव जाऊन त्यास घेऊन येतो, तो राजास मुजरा करतो
सर्व त्यास ताजीम देतात.)

नारायणप्रसाद—या वकीलसाहेब असे या...

(सर्व वसतात)

रणदेव—कस काय काहीं सुवाता ?

गोपालसिंग—आताच सुवर्णपुराहून सरकारचं आज्ञापत्र आल कीं, खावदांचं बहुतेक हणण मान्य हणून; बहुतकरून सर्व जमलच हणायच. कारण हुंडापाडा, मानपान, सर्व ठरलेच आहेत; फक्त नवरगड परगणा आदण घावयाचा, तो सरकारच हणणं मुलीच्या हयातीपर्यंत चालायचा आणि आमच्या महाराजाचं हणण वशपरपरेन चालावा, एवढीच काय ती लडथड आहे.

रणदेव—वाहवा ! हणजे मुख्य तर हेंच प्रकरण आहे. कारण सालीना दोन लाख उत्पन्नाचा मुलूख अगदीं देण नवघडच आहे ! पण सरकारच अनुमोदन असल्यास माझं कांहीं बोलण नाही.

विद्याधर दीक्षित—जेहेत्ते वकीलसाहेब कारभारीसाहेबाच हणण जेहेत्ते रास्तच आहे.

सारंगदेव—कस काय गुरुजी, शास्त्राज्ञा काय आहे ?

विद्याधर दीक्षित—शास्त्राप्रमाण जेहेत्ते अस आहे कीं, "राजा हा राष्ट्राचा पालक आहे, त्यास प्रजानुमतावाचून स्वकार्यार्थ जेहेत्ते भूमिदान करता येत नाही. "

नारायणप्रसाद—(हात जोडून) माझं हणण असं आहे कीं, सदर परगणा ताईसाहेबाच्या औरस पुरुषसंततीकडे मात्र पुढें चालावा. का कारभारीसाहेब आपल मत काय आहे ?

रणदेव—वाहवा ! ही तोड पसंत निघाली. तेव्हा हेंच

आमचं हणणं, अस सुवर्णपुरास लिहून कळवावं हणजे झालं; का वकीलसोहेव !

गोपालसिंग— भलतंच ! सरकार आता अवकाश कुठे राहिला आहे पत्र जाऊन उत्तर येण्याला ? मूहुर्ताचे दिवस जवळ आले ! (राजास) मी सरकाराना विनांति करतो कीं, आमच्या महाराजांनीं हें सर्व मजबर सोपविलं आहे; आपला विचार काय तो कळूंदे हणजे झालं.

रणदेव—विचार काय, न्यायाधीशसाहेव हणतात तसच कबूल करा हणजे झालं.

गोपालसिंग—बर असो, आपली मजी असेल तर तस कां होईना. एकदाचं ठरून जाऊंदे हणजे झालं.

सारंगदेव—मग आता अवकाश नको. तिथिनिश्चय करून पतिकडील सर्व मंडळीस इकडे आणण्याकारिता पत्र देऊन आपल्या वकीलाना धाडाच यांजबरोबर. कां गुरुजी ?

विद्याधर दीक्षित—हो जेहेत्ते आता लावणीघर नको. 'शुभस्य शीघ्रि' जेहेत्ते ध्या जगदंबेच नाव आणि द्या वकील-माहेवाना विडा; हणा 'वक्रतुंड महाकायः—'

सारंगदेव—बर पण मुहूर्त कोणता धरावा ? तिकाडून वन्हाड येण्याला पंचवीस सव्वीस दिवस तरी लागतील, तेव्हां न्या वेतानं धरला पाहिजे.

विद्याधरदीक्षित—कालच जेहेत्ते मी ग्रंथावलोकन करून मुहूर्त जेहेत्ते काडून ठेवला आहे. वैशाख कृष्ण अष्टमीचा मुहूर्त जेहेत्ते उभयताना लाभतो; हणजे जेहेत्ते मुलाची वृश्चिक राशी, तेव्हा चंद्रमा नवमस्थानीं असून, रवी त्रितीय स्थानीं आहे, आणि जेहेत्ते तो पाप ग्रह आहे उक्तच आहे; आणि

जेहेत्ते मुलीची राश म्कर तेव्हां जेहेत्ते चद्रमा सप्तमस्थानी
भाहेच आणि गुरुवळ पाहिजे, तर तो 'जेहेत्ते' एकादशस्थानी
पडला आहे; तेव्हा जेहेत्ते 'भोच' मुहूर्त उक्त आहे.

रणदेव- हणजे कितो ? (बोटानें मोजून) आज पा-
सून एक महिना वीस दिवसाचा अवकाश आहे ना ? ठीक
आहे. देतो तर सरकार या मजकुराची थैली इकडील वकीला-
जवळ आणि करतो रवानगी त्याची.

सारगदेव ठीक आहे. गोपालसिंगजी आता आपण
निघणार केव्हां ?

गोपालसिंग- आता काय उदईक प्रातःकाळीच निघतो.

मारगदेव- बर आहे; कसही करून हे आरंभलेले कार्य
चागलेपणी एकदाच शेवटास न्या हणजे झाल.

(रणदेव सर्वांस पानमुपारी अत्तरगुलाच व वकीलास
पोपाख देतो)

गोपालसिंग-(उठून) देतो तर आता आज्ञा.

सारगदेव- ठीक आहे या.

[गोपालसिंग मुजुरः करून निघून जातो.]

सारगदेव--आतां माझं मन स्वस्थ झालं. नाही तर पोगी-
ता लग्नाची मोठी काळजी पडली होती.

गोपाल- (हसून) खावंदामाख्यांना अशी काळजी,
पंच
पाहिजे
चोरी
ह
अन्नी
ला लागी.

रणदेव- तस नव्हे, अहो आमचं झाल हणून काय
ते जमून एकदाच शेवटास जाईपर्यंत पंचाईतच की
वर रणदेवजी ह्याप्रमाणं तिकड काळवा आणि आता

रणदेव— तयारी तयारी ती काय ? हांहा क्षणता होईल. त्याची काळजी नको; पण उद्या भोजनोत्तर स्वारी चतुरगडास निघायची ना ?

सारंगदेव— हो आतां काय काम आहे इथं ? सर्व तयारी ठेवा. (उठतो.)

रणदेव— वरं तर आतां सर्वांना आज्ञा देतो.

सारंगदेव— ठीक आहे.

(सर्वे राजास मुजरे करून जातात.)

प्रवेश ३

स्थळ—विलासपुरांतील हरेश्वराच्या देवाल्या-
पुढील चौथरा.

(हरपाल चौथऱ्यावर बसला आहे तो यदुवीर येतो.)

यदुवीर— (मुजरा करून) राम राम भाऊसाहेब राम राम. लई दिसानीं गांठ पडली.

हरपाल— राम राम यदुवीरजी, या बसा. कस काय ठीक आहेना ?

यदुवीर— आमच काय साहेब बेस हाय. अलीकड लई दिसात कुठं वाड्याकडं फिरकली नाहीं स्वारी !

हरपाल— हं ! झाले खरे फार दिवस; आजमासें दहिना होत आला असेल. नाहीं आलों झालं ! परवां बारा दिवसांमाग बागेत मात्र त्या मुलीला कुठ तरी वर जोडून घावी, हणून माईसाहेबाना भेटलों होतो. दर स्थिति दिवसानुदिवस चमत्कारिक होत चालली आहे

णून आपलं काम बर कीं घर बरं, कुठच जात नाहीं. फक्त संध्याकाळीं एथें देवदर्शनास येतो. बर असो, माईसाहेबांची व ताईसाहेबांची तव्येत बरी आहे ना ?

यदुवीर— हं ! कसल्या पुसता राव तव्वेती न काय ? रावसावास्नी वाड्यांतून घालऊन दिल्याल आपनास्नी ठाव हायच. तवापासन माईसावाची अन ताईसावाची रडून रडून-गानी हाड निवाल्यात. यळला आन न्हाई, रातची नीज न्हाई, रातदिस सारखा लेंचा जप करीत बसल्यात. त्यामंदी आनकी परधां परदानसाव सागूनशानी गेलं कीं, ताईसावास्नीं सुवर्णपूरच्या राजाच्या मुलाला देण्याचं ठरल हणून; अन तयारीवी चाललीया. तवापासन तर राव कांई बोलायची सोय न्हाई ! अर देवा ! आता आपल्याच्यान ले दुक पाहवना वा !

हरपाळ— अरे अरे काय कराव ! मी ते दिवशीं पुष्कळ तव्हेन सांगितलं पण उपयोग काय ? महाराज तिकाड लक्ष देन नाहीत ना अगदीं ?

यदुवीर— हं ! काय पुसता राव जनुं तुमास्नी ठाव न-संलयावानी ! तेसनी लेंच्या कामाहोर कुठ सुचतया ! तुमास्नी सागतो भाउसाव, मला काय होर आतां नीट गत दिसत न्हाई !

हरपाळ— लाला काय उपाय आहे बाबा ! दैव समजायचं झालं दुसर काय ? बर पण चद्रसेनरावांना अलीकड कुठ पाहिलेस कां ? काय करावं पहा आह्याला त्यांना भेटायची चोरी झाली आहे.

यदुवीर— एक दोन यळा पाहिल व्हत वा. तवापासन अलीकड कुठ न्हाई दिसल काय साहेब लेंचीवी यवस्ना तीच

झालीया हान ! त्यासनी हान अक्षी येड लागल्यावानी झा-
लया ! आकासाव सागत व्हत्या द्रा परवा माईसाबास्ती. कासला
राव हिज्यावानी मानस पन काय दशा होऊनशानी गेली
बगा ! काय सागावं तकड लेंची यवस्ता तशी अन हकड
हेंची अशी, कुनाळावी सुक न्हाई न काय ?

हरपाळ—हं ! चाललच आहे ! माझ्या मनात फार होत
कीं, रावसाहेबांशीं ताईसाहेबाचा संबंध व्हावा; ह्यणजे सर्व
ठीक झालं असत. एक तर ताईसाहेबाना मनासारखा उत्तम
वर मिळाला असता; दुसर माईसाहेबाचा हेतू पूर्ण होता.
आणि तसं झाल असत ह्यणजे मागं पुढ या राज्याला तेच
अधिकारी होते. तेणेंकरून सर्व प्रजेलाही सौख्य झालं असतं;
पण बोलून उपयोग काय ? कुणाचं चालणार आहे महा-
राजापुढ ?

यदुवीर—वाईसाबांनीं तर लई खटपट केली, पन राव
एकदा न्हाई ते न्हाईच !

हरपाळ—अहो एक त्यानींचशी काय ? मी, दीक्षित सर्व
खटपटी करून करून दमलों; पण काहीं उपयोग झाला
नाहीं; फार काय सागु ? त्या कामात मजवर राग सुद्धां
झाला ! काय करावं मला त्या बापड्या चंद्रसेनावदल फार
वाईट वाटत !

यदुवीर—काय ह्यणता ! इकत करूनशानीवी यरथ ?
नशीव हानायचन क्षोर काय ?

हरपाळ—(काहीं वेळ स्तब्ध राहून) काय हो यदुवीर-
रजी परवा ती सुद्धा नांवाची एक नवीन मुलगी ताईसाहे-
बाकडं नोकरीवर जोडून दिली आहे; कशी काय आहे तिची

चाल चालणूक ? माईसाहेबांच्या मनाला आली कां ?

यदुवीर—छे राव ती काय इचारता ! लई हुशार ! काय सागू ? माईसाबांचा अन ताईसाबांचा ती जीव की परान होऊन बसलीया. माईसाब तर लई लई बाखाननी करत्यात. काय बगा एक एक मानूसवी असतय ! सरूपान तर दिसन्या ताईसाबच, गानी तशाच, आन गुनान तर लई आश्राप ! वर कायव भाऊसाब ती कोन, कंच्या गावची, ब्हय न्हय हें आपनास्नी समद ठाव असल ? आमीं, माईसाबानों, ताईसाबानों इचारून इचारूनशानी ज्ञात ज्ञात तोडली, मन हानकी बिगार, काई पत्ताच लागून देत न्हाई. फकत नशिबानं असं दिस आल हानतीया आन घळा घळा रडताया; का हाय देवाला ठाव वा मला तर वाटत राव ती कुना थोरा मोठ्याची असावी.

हरपाळ—मला तरी काही विशेष माहिती नाही. थोडे दिवसांमागं नित्याप्रमाण मी एथें देवदर्शनाला आलों होतो तेव्हा एक सुंदर तरुण मुलगा, वयान वेशीचे आतच, साधारण पोषाख केलेला व श्रमिंत झालेला, असा या पारावर बसलेला पाहिला. मी त्यास कोण, कुठले, कुणीकड जाणार, वगैरे विचारलं, तो तो झणाला, “आही असेच फिरस्ते आहोंत. दुर्दैवानं कालचक्राच्या फेन्यात येऊन, कोठें काही तरी पाटाची सोय पहावी झणून हिंडत आहे; आज वरीच मजल झाल्यानं थकून गेलों आहे; शहरात जाव तर कोणाची ओळख नाही, यामुळं एथेंच रात्रीचे रात्र राहवं आणि उद्यां कोठें सोय पहावी असा विचार आहे.” हें त्याचें बोलणं ऐकून व थकेलेली दीन अशी न्याची मुद्रा पाहून मी त्यास हटलें एथें कशाला नदीतीरीं उघड्यात पडनां ! चला मज बरोबर

माझे घरो. रात्रीचेरात्र तिथ रहा आणि उद्या कोठे सोय पाहून चला. हे माझं बोलण ऐकून तो मज बरोबर आमच्या घरो आया काहीं वेळाने मी त्यास जेवायास उठा झटल; तो तो म्हणाला मला विलकूल क्षुधा नाही, मी आता स्वस्थ पडतो; पण माझा अत्याग्रह पाहून तो थोडसं जेवला. नंतर मी त्यास हंतरायपांचरायास देऊन झटलं, फार दमला आहा, आता स्वस्थ पडा. वाटेचे श्रम फार झाले होते त्यामुळे त्यास पडता पडता झोंप लागली जी ~~नवळ देवानं जन्ने~~ बसलां होतो; काहीं वेळानं तो झोपेत काहींस बरळू लागला. त्यावरून मला असा संशय आला कीं, तो पुरुष नसून कोणी विरहदुःखान पोळून निराश झालेली स्त्री अमात्री. पुढं काहीं वेळान मला वाटत कीं, त्याला काहीं भयंकर स्वप्न पडल, तेणेंकरून भिऊन तो किंचालून धडपडत उठला.

यदुवीर—अर इच्या भन काय हिकमत वगा. जे जे म्ह. नून ऐकाय, त्ये नवालय ! वर म्होर ?

हरपाल—नतर मी त्याम कशान भ्यालां, काय सकाट तुम्हावर आल आहे मधांशींच्या तुमच्या झोपेंतील भाषणा-
 नंतर चाल जसाव व त्याच कारण
 काय वगैरे हकीगत विचारली. प्रथम त्यान बरेच आढेवेढे घेतले. शेवटीं माझा आग्रह पाहून डोक्यास पाणी आणून तो म्हणाला; आपण म्हणता त्याप्रमाणं मी अविवाहित स्त्री आहे. माझ नाव सुंदरा. माझा जन्म एका कुलीन घराण्यात झाला आहे. काहीं प्रसंगानं निराश्रित होऊन हा पुरुष-वेप घेऊन मी येथें आलों आहे. यात्रांचून जास्त हकीगत माझ्यान सांगवत नाही, तर कृपा करून ती मला विचारूं न

का. आता एथें कोठें नोकरीस राहून कसे तरी काळाचे दिवस काढावे अस मनात आहे; तर मेहेरबानीकरून मला कुठें सोय लावून घ्याल, तर मजवर मोठे उपकार होतील. नंतर मी तिला जास्त न विचारतां ठीक आहे म्हणून सांगितलं.

यदुवीर—वगा इच्यामारी कस कोलव्याड हाय लें.

हरपाळ—दुसरे दिवशी मी तिला लुगडीं चोळ्या वगैरे घेऊन दिल्या आणि सांगितलं आता व्यर्थ दुःख करू नको; स्वस्थ मजपारीं रहा, तू भाड्या मुलीप्रमाण आहेस. थोडे दिवसात एकाद चांगल स्थळ पाहून मी तुझ लग्न करून देईन, परंतु माझ ह्मणणं तिला मानवल नाहीं. ती ह्मणा की पुढे वार मी हे पंचप्राण एकाला आर्पण केले होते, पण दैवयोगान तो सवध घडून आला नाहीं आणि मनाला अति खेद होऊन जिवंत आहे, तोंवर अविवाहित राहण्याची मी शपथ घेतली आहे. आतां एवढेच की, जीव आहे तोंवर कसे तरी काळाचे दिवस काढावयाचे, तर कोठेंतरी श्रीमताजवळ मला चांगली सोय लाऊन घ्या नंतर निरुपाय होऊन तेच दिवशी मी माईसाहेबास भेटऊन तिला ताईसाहेबांकडे जोडून दिली, आणखी तिला असही सांगितल आहे की, जे दिवशीं तुला न्या नोकरीचा कंटाळा येईल १ दिवशीं मजकडे येऊन खुशाला रहा. दोन चार दिवसांनीं सवड पाहून मला भेटत जा. त्याप्रमाण एक दोन दिवसांनीं ती येऊन मला भेटून जाते.

यदुवीर—छे राव आतां कुठल्या ताईसाब तिला सोडायला?

असल मानूस मिळतया कुट ? लई गुनी वगा.

हरपाळ—हटल मी तिची शिफारस केली होती; तिच

तिथं कसं काय जमतं या काळजींत होतो. असो, एकून त्यांच्या मनास आली तर ह्यणा !

यदुवीर—छे साहेब लेची काळजी नग. आन त्ये मानूस कुनाच्या पारखच ?

हरपाळ—वर तर चला आता वरीं जाऊ; तिन्हीसाज झाली (उठतो)

(दोघे निवृत्त जातात.)

प्रवेश ४.

स्थळ—राजवाड्यांतील रणदेवाची वमण्याची जागा.

(रणदेव वसला आहे व शंकरजी जवळ उभा आहे.)

रणदेव—कायरे शंकरजी महाराजाकडून कोणी आणत होत का ?

शंकरजी—न्हाई सरकार. सकाळच्यापारी थोका सवार येऊनगानी गेला, त्यच्यावर कुनीवी न्हाई

रणदेव—(मिशांवर ताव देऊन आपणाशी) बाहवा ! हल्लीं आपला काळ तर खूब चैर्नीत जात आहे लोकाचं हणणं आहे कीं लग्न करा, जगात वरदार वायकापोर अस- त्यावाचून मनुष्यास खर सुख नाहीं; पण कुणी वेठी ती यत्ना यात करावी ! आता आहे हें ठीक आहे. ‘‘ आगे लंड पीहे लंड ’’ त्रास नाहीं कसला. वर हल्लीं कमी काय आहे सुग्रास अन्न आहे, मौह्यवान वस्त्रं, दागदागिने आहेत, चाकर माणसं मेवेस हजर आहेतच, लोकान मान पान व चहा आहेच ह्यणा, विषयवासना तर तृत होतच आहे; वर नाहीं

काय ? फक्त एक महाराजाच तंत्र संभाळल हणजे काही कमी नाही आणि ते तर अमे मुठीत आहेत; जणो कळसूत्री बाहु लेंच, नाचवीन तस नाचत आहे. (भिशा सारून) पंचीची पक्कडच तशी आहे. खरोखर एक व्यसनाधीन मनुष्य झाल हणजे शुद्ध दर्शेशाचे अस्वलाप्रमाणं तें होत ! (थोडावेळ थावून; उघड) एक तो काटा थेरडा संग्रामसिंह काढून टाकल्यापासून आमची एकदर कृत्य यथास्थित चालली आहेत; नाहीतर तो होता तोंवर कोणतीही गोष्ट काढा; तो आपलू आमच्या उलट आहेच. आमच्या या चैनीला पाहिजे पैस खर्जीन्यांत नाही शिल्कु, हणून मालावर, माणसावर असे नाना तन्हेचे कर आही वसविले; तों आदला लोकाना नाना तन्हा सागून चिथऊन देऊन आहेच आमच्या विरुद्ध; काय करावं ?

शंकरजी—काय साहेब ल्ये का मानूस व्हत का काय ? ली ! कारबारीपनाच काई तरी तेज !

रणदेव—तशीच त्या दयारामाची सन, हाय हाय ! कसलं मापुक पाखरूं हातात आलं होतं, पण त्या नीच थेरड्याच्या कृतानि किहो हातचं सुटून गेलं ! ते दिवशीं केवढा वाद-विवाद मजशी केला, शेवटीं हात घाईवर येऊन भरसभेंत त्या तोंडात मारली ! हः पण गाठ कोणाशीं समजला नाही; गेला कीं नाही माती खात ! (आपल्या मालावर हात फिरऊन) या मालावरचा वण तेव्हाच जिरला पण या हृदयावरचा कसा जिरेल ? कारण हण आहे कीं वण बरा झाला तरी खूण राहतेच. (दांतओठ खाऊन) ठीक आहे त्याला विलंच प्रायश्चित ! पण एवढ्यान काय होत ? जेव्हा

त्यार्ची पाळमुळं हा रणदेव खणून काढील, तेव्हाच स्व-व्य-
स्थ होणार आहे. त्या कारख्याला तर वाड्यातून हांका-
ललाच आहे; पाहून घेतो आता ! (थोडा वेळ स्तब्ध राहून) -
वरं कायरे शंकरजी त्या पोरख्याला वाड्यातून हाकालल्याबद्दल
लोक मला नावं ठेवीत असतील, नाही ?

शंकरजी- व्हय आपनास्नी अन म्हागजास्नी लई नावं
वेल्यात साहेब.

रणदेव- अः, जाऊंदे कीं त्यात काय अर्थ आहे ! कुत्रीं
थोडी मुंकतात ? (विस्मयाने) हंः काय या पार्जा लो-
काचा चमत्कार आहे, त्या भिकारड्या संग्रामसिंहाच्या सं-
ख्याची काहीं गोष्ट असो, तिचं वर्णन करायला जसे बेटे
भाट वनतात. कायरे त्या कारख्याच जे जिकडं तिकडं फार
माजल आहे, त्यान असा परक्रम केला, त्यानं तसा जशा
मिळविला, त्याला मोठी जहागीर मिळाली ! आहेकारे यांत
काहीं नथ्य ? मला तर त्याच्यात कांहीं पाणी दिसत नाही.
हं अन्न असतं तर त्या रतिपालरावाकड कगाला पडला
असता तुकडे मोडीत ! तुला सागतो त्या निवळ गण्या !
पोर तें काय आणि करणार काय ?

शंकरजी- न्हाई साहेब. त्ये समद खर हाय; कासन त्ये-
च्यासंग गेलेल्या गनुजीनं एक एक हकीगत सांगितली, तीं
ऐकूनशानी आपला तर जीव बगा दडपून गेला ! बयान
न्हांन पन लई परतापी ! त्यो सागत व्हना, जे दिशी रतन-
पुरावर मोठी हुलड उडाली, त्ये दिशीं त्येच्या मामावर लई
बेतली व्हती; तवा रावसाहेबांनीं समद्या देखत अपला घोडा
गर्भान काडला, अन झटन मदी जाऊनशानी तक्ररुचा

परदान अन सेनापती हत्तीवर वसळ व्हत; त्या हत्तीच्या दांतांवर दिल घोड्याच म्होरल पाय, अन हाडां म्हणतां एका झटक्यासरसी तलवारीनं दोगाचीवां गर्दान उतरली न काय ?

रणदेव— काय ह्मणतोस ! हः काय साहम हे ! आश्चर्य आहे वुवा ! बेटं बीजच कडव अँ ! (आपल्याशीं) नाहीं तर आही पहा ! तरवार, बडूक, शिकार, लडाईं हाटळ म्हणजे बेट्टी पाचावर धारण बसते. या भिन्नपणाला काय कराव ? इलाज नाहीं; यानच माझ अगदीं अवसान कमी झाल आहे. आपल्याकडून मी पुष्कळ धारिष्ट दाखवितों, पण व्यर्थ. वेळ आली म्हणजे काहीं नाहीं ! (भिशावर ताव देऊन) बर असो, या बनसिशी गाठ आहे ! दाखवीन कधीं नाहीं कधीं हात.

शंकरजी— आता काय साहेब त जंत असल काय अन नसल काय ! केरावानी होऊन गेल. त्येंच्या मनामदी व्हत त्यापरमानं न व्हतां, समदी घडीच इसकडून गेलीन काय ? जात्याल आता आपल्या मामाकड कशाला राहत्याल हत ? त्येंची ताईसावाशीं आपल लगीन व्हईल अशी लई विछा व्हती.

रणदेव—अरे तें कसच जमणार ! हा बसला आहे ना वस्ताद. बर तें असो; कायरे शंकरजी अलीकड पाच चार दिवसात सुदरी कुंठ दिसली नाही ?

शंकरजी—हाय कीं हतच साहेब कुट जातीया ? आता तिचा तोरा काय ? ताईसावाच्या लई मर्जांत हाय, अन माई नाबवी अक्षी जीव कीं परान करत्यात. अलीकड दागीन काय ? लुगडी काय ? चेऱ्या काय ? किनी दिल्यात ह्मणून सांगू ? सदा थाटूनशानी गवरीशानी मिरवतिया.

रणदेव—काय सागूं ! ती इथ आल्यापासून मला काहीं सुचेनास झाल आहे. ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं सदा मला ती दिसत आहे. हायरे स्वरूप, तो नखरा, ती डोळ्याची चमक, चालण्याची लवक, सर्व काहीं अनुपम्य आहे. मला वाटत कीं, जगातील वस्तुमात्राचें सौंदर्य एकवटून ही पुतळी या विलासी प्राण्याकरिताच बनली आहे. आजपर्यंत मी पुष्कळ स्त्रिया पाहिल्या, पण ही सर कुठ नाही.

शंकरजी—व्हय साहेब अलीकड वाईच सूक लागून चार दागिन अन उची कांबरून मिळाल्यापासन, अक्षी आवाळा-तल्या इजबानी चमकतीया.

रणदेव—हं मूर्खा, अरे जी मूळची सुंदर तिला ते अलकार म्हणजे ओझं आहे; त्या दागीन्यानीं आणि वस्त्रानीं का तिला शोभा आणली आहे ? उलटी दागीन्यानाच शोभा आर्त्या म्हण ! मला तर खचित वाटतं की ती चागल्या थोरा मोठ्याची असावी; फक्त प्रसंगान अशा स्थितीत काल कठीत आहे.

शंकरजी—व्हय मलावी असच वाटतयी. आपून तिच्या म्होर ते दिशी किती दागिन टाकल, न्हाई न्हाई ते सांगितल, तुझ्यासंग लगीनवी करतो म्हटल, पन न्हाईच वळली; लई हट्टी.

रणदेव—पाहतों असा हट्ट किती दिवस चालतो तो; गांठ कुणारीं आहे समजला नाहीस ह ! (काहीं वेळ स्तब्ध राहून) पण एकपक्षीं मला ती लवकर साध्य होणं कठीण दिमतं, कारण चार पाच दिवसाखालीं मागच्या चौकात संध्याकाळीं तिला एकटी गाठली होती, तेव्हां शंकरजी काय तुला सागूं ? अरे देवाची देखील इतकी कोणो स्तुती करणार नाही; तितकी

स्तुति तिची मी केली, नाना तन्हा सांगितल्या, शेवटी साष्टांग नमस्कारही घातला, पण तिच अत.कारण काडीमात्रही द्रवल नाही काय कराव काहीं उपाय सुचव नाही. हं. अहारे मूर्खा विधात्या, अरे जिची काया इतकी सुंदर आणि नाजूक निर्माण केलीस, तिच अत.करण पापण वनविलसना ? तेव्हा तुला काय ह्मणावं ?

शंकरजी—ती अशान कुटली बटनीला यायला साहेब ? दिसरी एकांदी असती, तर आपनासारक्यानं वाईच कुरं केल्याबरोबर पाटी लागली असती; पण हे लई खाल. आपनाला सागतीं वाईच दमान घ्या, अशी घेवेमारी नग.

रणदेव—तू ह्मणतोस, पण मला तर ती चांगल्या रीतीन वळेलशी दिसत नाही; कारण, इतकें दिवसात काहीं तरी प्रीतीच लक्षण देसून याव कीं नाही. तुला सागतीं भोगावीं तर असलीच स्त्री आणि तरच आर्ही मनुष्यजन्म घेतल्याचं सार्थक. नाही तर रोज उत्पन्न होऊन मरणारे कीटक का थोडे आहेत ?

शंकरजी—खर हाय साहेब; पण बायकांची जात लई पाताळयंतरी, आपला अंत झट कुटल लागू घायला ? नव्या नव्यादा असच वृजल्यावानी करायच्या. त्या दावत्याल थोक अन करत्याल थोक. वाइस सोई साईन घ्या हंजी समद होनार हाय. जरा एकली गाढूनशानीं उगट कर. हंजी झालच काम फत्या.

रणदेवजी—छी ! काय भ्राती आहे तुला ! अरे बळजो-रीचाही उपाय ते दिवशीं करून चुकलों; पण व्यर्थ ! तुला काय सांगूं शंकरजी तो प्रसंग ? तिच्या अंगाला मी हात मात्र

लावला, तों वाधिणीसारखी चवताळून जवळ पडलेलं एक भांडं ताडदिशी माझ्या अगावर तिन फेकलन, थोडं चुकल, नाही तर ते दिवशीं आमचा मोक्षच व्हावयाचा ! तोंडान तर शिव्याचा आणि शापाचा भडिमार चालला होता. अहाहा ! शंकरजी सुंदर वस्तू कोणत्याही स्थितीत असली तरी ती मनोहर खरी ! तिची त्या वेळची रागीट मुद्रा किती मजेदार दिसत होती तुला सागूं ! इतक्यात माईसाहेबाची स्वारी तिकडून येत आहेसं पाहून, मी तेथून निसटलों.

शंकरजी—आं ! इकतवी करूनशानी यरथ ? आतां अस नग; महाराजाच्या मनामदी ही गोष्ट भरऊनशानी देवी; हंजी गुमान आपलवी काम साधनार हाय त्यात.

रणदेव—वाहवा ! काय अकलेचे तारे तुटत आहेत ! मूर्खा काय भलभलतं बोलतोस ? त्या सुंदर नवविकसित गुलाब-कळीला भोक्ता हा रणदेवच योग्य ! हं: कुणकड ती लोकोत्तर सुंदरी आणि कोणीकड तो जरठ ! [आलं न्हाई.

शंकरजी—व्हय व्हय खर हाय साहेब! त्ये माज्या घेनांतच

रणदेव—तुला सागतों आता काहीं तरी युक्ती काढून, मी हा आपली इच्छा परिपूर्ण करणार. कायरे केव्हाशी वर ती मला एकटी भेटेल ? तूं त्या शोबांत ऐस आणि तशी संधी आली की मला कळीव; की झालच काम फत्त्या.

शंकरजी—जी साहेब.

रणदेव—किती वेळ बघत नाहीं पाहतों. आता काहीं होवो मी आपली इच्छा ही तृप्त करणार. वरं आहे चरु तर.

(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश ५.

स्थळ—शहराबाहेरील कुसुमचाप बागेचा रस्ता आणि बाग.

(हातांत फुलाचो परडी घेऊन सुंदरी प्रवेश करते.)

सुंदरी—(आपणार्शी) हर हर देवा, आता काय प्रसंग मजवर येणार काहीं समजत नाही ! माझ्या मनातील हेतु सिद्धीस नेण्याकरिता माझा प्रवेश जिथ व्हायला पाहिजे होता, तिथं सहजी झाला; पण मध्येच हा रणदेव पहा कसा मेला काळा-सारखा माझ्यापाठीं लागला आहे. आता हेंच मागच्या दिवाणखान्यांत मला एकटी गाठून मजवर जुलूम करण्याचा बेत त्या मेल्या शंकराजवळ तो सांगत असतां मी स्वतः ऐकला ! माईसाहेबांना किंवा ताईसाहेबांना सांगून ह्या सकटाचं निवारण करीन म्हटलं तर त्याच काय चालतं आहे ? काय कराव असं मेल मोठ सकट आल आहे. (रागानें) खरोखर माझ्या या सर्व दुःखाच कारण तूचरे तूच मेल्या चद्रसेना ! अभाग्या अरे पचपकान्नान भरलेल पुढ आलेलं ताट टाकून तुला भिकेचे डोहाळे झाले अँ ? मूर्खा अरे अमृतानं भरलेलं नळ सोडून मृगजळाची आशा धरून इथ आलास ? घे आतां कमला ! इथ राजवाड्यातून छीथू होऊन धिंड काढून घेण्याचं तुझ्या नशीबीं होत तें कस चुकणार ! (कांती वेळ स्तब्ध राहून) असो पण यात एक माझ काम झाल; कारण त्याला एथून हकलून दिल्यानं आणि कमलाताईच लग्न दुसरीकडं ठरल्यानं, त्याची आशा तर निर्फळ झालाच ! पण मेल्या अजूनी वासतिकेच्या घरां एथेंच राहिला आहे, हें चागलं नाहीं, कारण त्या ब्रयासाहेब मोठ्या उलाढाल्या आहेत, केव्हां

८८) भग्नमनोरथ नाटिका. (अं० ३ प्र० ९

कार्य करतील त्याचा नेम नाही. आताशा तार्डसाहेबांशीं फार एकांत होत असतात. तेव्हा उभयताच्या गुप्त विवाहाच तर घाटत नसेलन ! (थोडा वेळ थांबून.) असेल ही कदाचित ! आतां अस नाही; काहीं तरी करून त्या मेल्याला ह्या गावातूनच हांकलला पाहिजे. याला काय वरं युक्ती करावी ? (आठवल्या सारखे करून) हो असंच. या काभी त्या मेल्या रणदेवाला वश केला पाहिजे. पर्थे आल्यापासून तो मजवर आसक्त झाला आहे, तेव्हां कपटानं गोड गोड बोलून काहीं तरी थाप देऊन त्याजकडून हे काम बेल पाहिजे ! कारण, “ नाही मला, नाही तुला, घाल कुभ्याला. ” असच आतां करणं भाग आहे. (काहीं वेळ स्तब्ध राहून आकाशाकडे पाहून चपापून) अगवाई पण दिवस अगदीं थोडा राहिला. आपलं काम लवकर आटपल पाहिजे. (हार तुरे गडबडीनें गुंफूं लागते.)

(इतक्यात द्रागेच्या दरवाजाशीं रणदेव आणि शंकरजी प्रवेश करितात.)

शंकरजी—(बोटाने दाखऊन) ती ती बगा साहेब एकलीच तत बसलीया; आता व्या सादुन न काय ?

रणदेव—(भिऊन) कस काय कराव ! आता जाऊंच लणतोस ? पण तूं मात्र गड्या इथं कुठं तरी जवळच ऐस; कारण प्रसंग आहे. (आपणाशीं) हं ! काय करावं बेटं मघाशीं जें अवसान होतं तें आतां नाही. हात पाय कसे लटलट कापत आहेत. काय होईल कोण जाणे ! ते दिवशींच्या तिच्या विश्वरूपाची आठवण झाली कीं मन चरकनू भितं ; मोठ कठीण आहे. काय करावं ? ‘ धरावं तर चावतं सोडावं तर पळत;’ अशी स्थिति आहे.

शकरजी-काय राव मानसाला इकत भ्याया कशाला होव ! मरदासारख मरद असुनशानी करुकीं नग करुकीं नग करीत वसलाया; व्हा ह्योर, अशी खाशी यळ कंदी गाव-नार न्हाई; यथ गमूं नगा, वागन वी दिसर कुनी न्हाई; मी दार लाऊनशानी हत उवा हाय.

रणदेव- (मिशावर तात्र टोऊन) वरं ठीक आहे. करतो तर आतां जिवाचा धडा, काहीं होवो. ' शेडीं तुटो किंवा पारंबी तुटो' ! (हळू हळू पावले न वाजविता सुंदरीच्या मार्गे जाऊन उभा राहतो.)

सुंदरी-(आपणाशी) अहाहा ! हे वसताचे दिवस किष्ती तरी सुखकर आहेत; झाडाना नवी पालवी आली आहे, फुलझाड पुष्पानं डवरली आहेत, कित्येक झाड फलभारानं लवली आहेत. मद मद वाऱ्याच्या झुळुकी-बरोबर पुष्पांचा सुगंध येत आहे, पाटाचं पाणी झुळझुळ वहात आहे. या दिवसात आनंदानं लोक वागेंत क्रीडा करावयास येतात, पण इथ आल्यान उलट माझ्या मनाला दुःख मात्र होत ! (शोकाकुल होऊन) हरहर देवा ! आता ही चंपकमाला या जन्मीं सर्व सुखाला अंतरली नं? काय करावं, हे ऐन तारु-प्याच्या बहराचे दिवस मेले अशा दुःखात कठण्याचें कपाळीं आलं आहे ! अरे अरे जशी एकादी मोगरीची वेल मनुष्य नाही अशा स्थळीं सुंदर फुलाच्या भरान गजबजून जाते, पण तिला उपभोक्ता कुणी तिथ नसल्यानं तिची फुले जागच्याजागीं कोमेजून गळून पडतात त्याप्रमाण या जन्माची माती होणार ना ! (मोठ्याने सुस्कारा टाकून तळहातावर गाल टेकून खिन्न होऊन वसते.)

रणदेव— (आपणाशीं) वाहवा ! ही संधी पुढं जाण्याला बरी आहे. (सुदरी जवळ जाऊन) हे मनोहर सुंदरी, व्यर्थ का दुःख करीत खिन्न होऊन बसली आहेस ! हे पहा, जरी ती मोगरी निर्जन प्रदेशांत आहे आणि तिला तेथे भोक्ता नाही, तरी मनुष्य तिच्या सुवासास लुब्ध होऊन, तिला हुडकीत यावयाचाच. रून जरी उकिरड्यावर पडल असल, तरी त्याचा परीक्षक त्याची किंमत समजल्याशिवाय राहिल काय ! मखे तुझी परीक्षा जरी इतर कोणाला नसली तरी हा रणदेव तुला ओळखतो आहे. (तिच्या खाद्यावर हात टाकावयास जातो) तर मनोरमे व्यर्थ शोक करूं नको.

सुंदरी — (त्यास झिडकून रागानें) ह ह खबरदार मजजवळ याल तर. काय हा चावटपणा ? एकदा सोडून हजारदां मी तुझाला सांगितलं असेल कीं तुझी. व्यर्थ माझ्या नादीं लागूं नका, अस असून निलाजण्यासारखे कगाला माझ्या माग लागला आहा ? (रणदेव चपापून स्तब्ध राहतो तो सुंदरी आपणाशीं) वाहवा ! देव पावला ! ज्याच्या सहायाची मला गरज आहे ते तर राजश्री आयतेच भेटले, आता एकाएकी अत न देता, कपटान आपल कार्य साधून, वास फसविल पाहिजे.

रणदेव— हे मृगनयने, तू मला किती सांगितलंस तरी ते व्यर्थ आहे. काय करू ? तुझी सुंदर मूर्ती एकदा जी या हृदयांत ठसून गेली आहे, ती मला चैन पडूं देत नाही, सदासर्वदा तुझा निदिव्यास लागला आहे; काय सांगू ? तुझ्या नेत्रकटाक्षवाणान हें हृदय इतक विदारण झालं आहे कीं, त्याला तुझ्या प्रीतीवाचून दुसर औषधच नाही. मी काममोहित

होऊन इतका लोचट झालों आहे कीं, जशी पंचपक्वान्नांनीं भरलेल्या ताटावरून माझी वारंवार वारली तरी हलत नाही, तशी माझी वृत्ति झाली आहे; त्याला मी काय करूं ? काहीं आज चालत नाही, तर नको नको सुंदरी किती तरी धातां अत पाहणार ? दे एकदा प्रेमालिंगन. बलात्कारानं मी आपली इच्छा तृप्त करीन, पण नूं स्वतः होऊन वश झाल्यानं जी मजा होईल ती त्यात नाही. (आलिंगावयास जातो.)

सुंदरी— (एकीकडे मरून) ह ह हें काय कारभारी-साहेब काय हा वेडेपणा ? अहो आपल्या वयाकड आणि योग्यतेकड काहीं पहा ! किती झाल तरी मी क्षुल्लुक दासी, तिजवर आपल्यासारख्या थोर मनुष्यानं हलकटपणानं मन ठेवण चांगलं नाही. (उठून) चला सोडा मला वाट जाऊदे; तार्हासाहेबाची तब्येत आज बरी नाही, त्या माझी वाट पहात असतील. (जाऊं लागते.)

रणदेव— (तीस अडवून) छी छी ! सुंदरी मी नाही जाऊं देणार; इतके दिवस झालं तें झालं, पण आता मात्र ह्या रणदेवाची इच्छा पूर्ण झाली नाही तर सखे हे प्राण रहात नाहीत. विलासिनी, आता नको या रणदेवाला आव्हेरू, प्रिये तुजसारख्या चतुर स्त्रिया असतात त्या पुरुपाचं खरं अंत.- कारण पाहिल्यावाचून त्यास आपला अंत देत नाहीत; पण या रणदेवाभिषयीं तू बिलकुल शंका धरूं नको. खरोखर तुला सांगतो हा दीन तुझ्या त्या सुंदर रूपावर लुब्ध होऊन सर्वस्वी तुझ्या आधीन आहे. खरोखर प्रिये, तुझ्या कृपेवाचून हे प्राण रहाण्यास दुसरा उपाय नाही. तू करशील त्याप्रमाणे

ह्या रणदेवाची स्थिति होणार आहे; तर प्राणदायिते ऐकदा याला आपलासा लक्षण आणि घे पदरात. (जवळ जातो.)

सुंदरी— (रागानें) चल दूर हो चाडाळा; तुला किती ही सांगितल तरी समजत नाही, मूर्खा तुला वाटत असेल कीं आजपर्यंत जशा किन्येक स्त्रिया तुझ्या मोहक भाषणावर भुलून कपटफांसान सांपडल्या तशाच हीही असेल; पण मी मात्र तशांतकी नव्हे; तर वग्या गोष्टीनि आपल्या मार्गानें चालता हो.

रणदेव—(जवळ जाऊन) सखे पुरे पुरे असा किती वेळ हद्द धरावा. मी समजलों तुझा हेतु; विलासी स्त्रिया असतात, त्या विप्रयास जास्त रग यात्रा याकरिता पुरुषास झिडकारितान, पण पुरे आता तो काल राहिला नाही. तुला काय सांगूं जो जो तूं आतां शृंगाराभिनय करशील तों तों या प्राणाची रागोळी होत जाणार आहे ! खरोखर हे चारुशिले आज जर या रणदेवाचे मनोरथ पूर्ण होणार नाहीत तर हा खचित वाचत नाही. (कामविकल होऊन) अरे अरे ! प्रिये ही पहा सर्व मात्र कशी विकलित झाली आहेत, तर या गलित झालेल्या बाहूस तुझ्या स्कंधावर आधार दे ! तसच त्या कामविघ्नानं संतप्त होऊन तळमळणाऱ्या या दीनास तुझ अधरामृत पान जर न मिळेल तर हा रणदेव खरोखर यमपुरीची वाट धरणार ! सुंदरी हे कर्ण पहा तुझ्या तोंडची 'प्राणनाथ' एवढी अक्षरं ऐकण्यास किती तरी तृपित झाले आहेत तुला सांगूं ! असं एक एक आणि दोन दोन-फार तर काय हे सर्वच अवयव आपल्या सर्व सुखाचा भार तुजवर टाकून बसले आहेत; तर हे मृगाक्षी हा समय अत

पाहण्याचा काय? मजवर कृपा कर, मी मूढ झालो आहे यामुळे आजपर्यंतच्या माझ्या वर्तनात कदाचित् तुझी अमर्यादा होऊन, हा राग आन्य असेल, तर हा मी तुला साष्टांगनमस्कार करितो. (नमस्कार घालून) प्रिये सर्व अपराधाची क्षमा कर.

सुंदरी—(किंचित् हास्य करून) हें काय बर, रणदेवजी सोडा वाट मला जाऊंदे. काय हा चावटपणा, पाया काय पडता बोलतां काय ? तुझी समजून असा की, मी अज्ञान बधणारी नव्हे. मुकाव्यान हा नाद सोडा. व्यर्थ माझा छळ का करितां ? मजपेक्षा सुंदर स्त्रिया हजारों तुझाला मिळतील.

रणदेव— (आपणाशी) अहाहा ! आज मला किंचित् आशा उत्पन्न झाली, कारण आताच तें स्मितहास्ययुक्त भाषणच पुढील भविष्य सागत आहे ! (उघड) प्रियसखे दुःखा कित्ती जरी सुंदर स्त्रिया जगात असल्या तरी काय उपयोग ? या रणदेवाच्या कामरोगाला खचित् तूच एक औषध आहेस. सुंदरी, एकाद्या ज्वरित मनुष्याला अन्य रोगावरील औषध दिले तर त्यापासून काय फळ बर ? मनासारख्या रमणीय स्त्रीव्यतिरिक्त भोगांत ती मजा काय आहे ? हे आनंददायिनी हा तुझ्या चरणीचा दास करद्वय जोडून विनंति करतो तर दे एकदा प्रेमालिंगन ! खरोखर तू मला बश होऊन माझे मनोरथ पूर्ण होतील तर रणदेवाचा आनंद गगनास ही ठेंगणा मानणार आहे.

सुंदरी—(आश्चर्याने) हः ! काय नवल आहे ! एकदराना मेलें आपल्या दुःखाचें गाव्हाणं गाऊन कसं तरी आ-

पल काम साधायं हे चागल ठाऊक असतं ! पण दुसऱ्याचा विचार कोणी करतो का ? ज्याची त्याची इच्छा ही की, लोकांनी आपल्या जिवाला जाळावं आणि त्या उजेडात आपण मौजा माराव्या.

रणदेव—(हात जोडून कान वरून) सखे क्षमा कर आणि असं कोणचं दुःसह दुःख तुझ्या मनाला झालं आहे तें साग.

सुंदरी—हः उगीच सागून काय फळ ? त्याचं निवारण कां कोणाच्या हातून होणार आहे ?

रणदेव—सखे मी तुला खचित सागतों कीं, अस कोणचं दुःख आहे तें मला सांग ? तात्काल मी त्याच निवारण करितों. जरी त्या कार्मी हे प्राण खर्च झाले तरी बेहेत्तर आहे.

सुंदरी—हो, करीन हणून तोंडानं सांगितलं आणि केलं नाहीं, हणजे काम न होना व्यर्थ सांगितल्यानं बाहेर मात्र फुटावयाचं !

रणदेव—मग्वे माझ्या हातून होण्यासारखं असल्यास मी तें खचित करीन आणि तुला शपथ देऊन सागतों कीं तें प्राणांतीही बाहेर फुटणार नाहीं.

सुंदरी—हे पहा, आपण करीन हटल हणजे मेलं काहीं अवघड नाहीं !

रणदेव—साग साग तर सुंदरी अस काय आहे तें.

सुंदरी—या गात्रात चंद्रसेनराव हणून माईसाहेबानी लहानपणापासून बाळगलेले गृहस्थ आहेत ते आपल्याला माहीत असतीलच.

रणदेव—हो ! तो तर माझा हाडवेरी आहे; मग त्याचं काय ?

सुदरी—माझ्या साऱ्या जन्माच वाटोळ करून या स्थितीला मला आणण्यास तोच दुःष्ट मेला कारण आहे. काय सागूं त्याला पाहिलं कीं, माझ्या अगाचा तिळपापड होतो. थोड्या दिवसांमाग त्याला बाड्यांतून बाहेर घालविलें, तेव्हां मी मोठ्या आनदात होतें कीं, आता मेला वरचेवर नजरे-समोर येणार नाहीं, पण पाहतें तों अज्ञानी इथंच आहे; तर आता कोणत्याही उपायानं त्याला माझ्या दृष्टीआड करा; दुसरं काहीं नाहीं.

रणदेव—(तिरस्कारयुक्त मुद्देनें) अंः एवढच ना? माझ्या हातच काम आहे. उद्या करून टाकतो; पण एवढच मला पाहिजे कीं, दृष्टीआड हणजे जगातून नाहींसा करूं कां इथून हद्दपार करूं ?

सुदरी—(विचारात आपल्याशीं) काय सागावं वर ? (थोडावेळ थावून) हो असंच; मनुष्य मेल्यावर मग काय आहे ! जशी चाडाळान माझी अशी अवस्था करून सारा-जन्म दुखानें हाय हाय करावयास मला लावला आहे तसच त्या दुःष्टाच झालं पाहिजे. हणजे कमळाताईचं लग्न दुम-न्याशीं होऊन त्या निर्दयाचा मनोभग झाला पाहिजे. बस्स, आता असंच सागावं. (उघड) जगांतून नको पार करायला फक्त या गांवातून घालविलात हणजे झालं.

रणदेव—(आपणाशीं) हंः, याचं कारण काय वर असावं ? असो काहीं का असेना. आपल्याला आपल्या कामाशीं गाठ. (उघड) ठीक आहे. पण मग तर या रणदेवाचा

हेतु पूर्ण होईल ना ? (पुढे होऊन) वरं तर पुढील सौख्याची खात्री देणारा एक साखरेचा + +:-

सुंदरी—(मागे सरून) छी: तें आता काही नाही.

रणदेव—वरं तर उद्या आपल्याला समजेल मी काय केलं तें. येतो तर.

सुंदरी—या पण सांगितलेलं लक्षात राहिल ना ? नाही तर काय तुम्ही हजार कामाची माणसं !

रणदेव—वाहवा! काही असल तरी हें कां विसरने? येतो.

(सुंदरी मानेन खूण करिते व तो निवून जातो.)

सुंदरी—(आपल्याशीं) ही एक व्यवस्था तर बरीच लागली, पण या मेल्या चर्गीभंगी दारूबाजावरच सारा विश्वास टाकून उपयोग नाही. याचा काय नेम! झोकलीन मेल्यानं दारू कम-जास्त आणि पडला लोळत हणजे मंपळ! तर अर्सा न करितां आपणही सावधगिरीन सवी साधून आपल्या हातू दाखविला पाहिजे. (हार तुरे गजरे परडीत घालून) चला आतां उशीर झाला. तार्इसाहेब वाट पहात असतील.

(उठून निवून जाते.)

तृतीय अंक समाप्त.

अंक ४.

प्रवेश १.

स्थळ:-वसंतविलास वागेंतील कुंज.

(आनंदी पलगावरील अथरुण साफ करून
विछायतीवर बसते.)

आनंदी-(आपणाशी) हः लोक हणतात कीं, जंम
ध्यावा तर थोरा मांझ्याच्याच पांटा, हणजे काडासात्र दुःख
नाहीं ! पण इथं पहा कशी स्थिति आहे ती ! नशीबिं नसलं
हणजे श्रामंत कष्ट आणि गरीब काय, कुठं हणून सुख मिळा-
यचं नाहीं ! मला ताईसाहेबांच्या संबधान मेली मोठी काळजा
लागली आहे ! काय त्याची अवस्था झाली आहे ? माझ्यानं त्याचं
तें दुःख अगदीं पहावत नाहीं. अक्कासाहेब वरचेवर धीर देत
आहेत, पण काय उपयोग ! तें सार व्यर्थ आहे. सुवर्णपुरा-
हून एक दोन दिवसान वन्हाड येईल; ठरलेल्या मूर्तला चार
दिवसाचा अवकाश राहिला आहे. आतां काय होणार आहे
अक्कासाहेबांच्या हातून ! ताईसाहेबांवर मात्र कडीण प्रसंग
आला. असो, काय करायचं ? उपाय नाहीं.

(इतक्यांत सुंदरी प्रवेश करिते.)

सुंदरी-कां अनूवाई काय चालल आहे ? ताईसाहेबांची
स्वारी आज फारवेळशी अक्कासाहेबांवर एकातात ओह;
कांहीं आहे कां त्याच्या मनाप्रमाण जमण्याच संधान ?

आनदी—मला काहीं बाई समजल नाही; कारण वंग-
ल्यात दोघींचा एकात चालला होता, म्हणून मी बाहेरच बसलें
होतें, तों मला हांक मारून “मुरारीकडून इथ तयारी करीव
थोड्या वेळान मी तिकडे येतें ” अस ताईसाहेबांनी सांगितल;
त्याप्रमाण सारी तयारी करवून त्याची वाट पहात बसलें आहे.

सुंदरी—चला बाई, साज होत आली; मला वैद्यबुवाकडून
ताईसाहेबांचं औषध आणायच आहे.

आनंदी—जा, पण लवकर येहो. ताईसाहेबांचा आजही
इकडच राहण्याचा वेत आहे

सुंदरी—ही मी आलें म्हणून समज. (गडबडीने जाते)
इतक्यांत म्लानमुख झालेली कमला येऊन पलंगावर बसते.)

आनंदी—अक्रासाहेबांची स्वारी आज उन्हाचीशीं आ-
ली होती ?

कमला—(दुःखाचा सुस्कारा टाकून) बाई सर्वे मला
उपदेश करायला येतात; म्हणतात धीर सोडू नको, पण
ज्याचं दुःख त्याला माहीत ! मेल गळ्याशीं येऊन ठेपलं तरी
धीर तो किती आता धरावयाचा ! (डोळ्यास पाणी आणून)
हर हर देवा ! आतां या कमलेची काहीं धडगत नाही ! हं:
आई म्हणाली तुला करमत नसेल तर जा दोन दिवस वागेंत
रहा; पण मनाला मेल हद्दोग लागला आहेना ? कुठ ही गेल
तरी चैन कुठल पडायला ! हा न देवा आतां मी काय करूं ?
(मोठ्याने सुस्कारा टाकून पलंगावर पडते.)

आनंदी—(तिला सांवरून पदरानें घाम पुसून) ताई-
साहेब आता अस किती बरं दुःख कारणार ! रडून रडून
काय ही आपली अवस्था तरी झाली ! लिवाप्रमाणं ज्या अं-

गाची काती होती, ती आता पाढरी फटफटीत झाली, तोंड कित्ती सुकलं, गाल काय बसले, डोळे कित्ती खोल गेले? उगी, रडूं नका बाई, काहीं तरी विचार करा.

कमला—बाई आतां कसला विचार कर्माचा! झाल माझ्या जन्माच मातेर झाल ! (रडू लागते.)

श्रानंदी—उगी तार्ईसाहेब; आता ती मागची आठवण सुद्धा काढूं नका. आपल्याकरितां प्रयत्न थोडे कां झाले? मारईसाहेब, अकासाहेब दीक्षित, हरपाळजी सर्व प्रयत्न करून करून थकले, पण महाराज कुगाचच ऐकत नाहीत, तिथं काय करायच? आता जें व्हायच नाही त्याची कशाला बरं आपण आशा धरितां? काही विवेक करा. मनुष्यानं काळाला पाठ देऊन वागलं पाहिजे, करायचं काय?

कमला—काय सागूं सखे पुष्कळी विचार करतें, पण काय करूं? एकदां जी ती मनोहर मूर्ती मनांत भरली आहे ती या डोळ्यापुढून हलत नाही आसनी, शयनी, भोजनी मला ते असे दिसत असतात. हर हर देवा ते वाड्यांत असत त्यावेळीं ती मनमोहन मूर्ती डोळेभरून पाहून तरी मनाला समाधान वाटत होत, पण आज कित्ती दिवसांत दर्शन नाही. बाबा असा काय बर त्यानीं आरला अपराध केला होता? कित्ती हो तुम्ही निष्टूर! अग आईग मध्यरात्री अंधारात कींही आपण त्यांना बाहेर घालविलं! (डोळ्यांत अश्रू आणून) अग आईग आता मी काय करूं? कोणा तड पाहून समाधान मानूं? कोणत्या आशेवर दिवस कंठू? नको नको सखे आता हा जन्म नको! हर हर! आई धरित्री, तुला तरी आतां आपल्या या दीन कन्येचा कळवळा येऊन ठाव दे!

आनंदी-बाईसाहेब हे काय ? सध्याकाळच्या वेळीं मेल
नका बाई असं भलवसलत बोलू ! (तिचे डोळे पुसून)
उगी आतां असं किती दुःख कारणार ? रडून रडून डोळे
पहा किती सुजले (तिच्या केंसावरून हात फिरवून) किती
दिवसांत नहाण माखण नाहीं, यामुळं केंस किती घाण झाले
आहेत. कोण आहे बाहेर, मुरारी, बगल्यातून फणगराची
पेटी तरी आण, वेणी घाळूंदे.

कमला-नको नको आतां वेणी नको फणी नको कांहीं
नको ! बाई आता ते सोहळे कोणाला दाखवावयाचे आहेत !
(काहीं वेळ स्तब्ध राहून) हाय हाय देवा, तिकडची स्थिति
काय बरं झाली असेल ! अने तुला काय सांगू ? अक्का सागत
होती कीं, त्याची अवस्था फार कठीण आहे ! वेळेला खाणं
नाहीं, पिणं नाहीं, काहीं नाहीं; मजवांचून त्यांना दुसरं काहीं
सुचत नाहीं. सारखा माझा ध्यास लागून ते असे वाळून गेले
आहेत; आणि एकाद्या वेड्यासारखी त्याची वृत्ति झाली आहे !
सखे खरोखर त्याची अशी दशा करण्याला हीच चांडाळीण
कारण आहे ! हाय हाय प्रियकरा काय हो मी आपल्याला
दुःख दिलं ! हतभागी कमले व्यर्थ तुझ जिण ! अशी
दुदैवी तूं जन्माला तरी कशाला आलीस ? प्रिया मजसाठीं
आपण आपल्या सौख्यावरही पाणी सोडलं अं ? वाहवा
किती आपलं अतःकरण द्याळू ! सखे तुला काय सांगूं ? ज्या
दिवशीं त्यांनीं आपल्या पिण्याच्या वधाची हकीकत ऐकली
आणि माझ्या बाबाच्या प्राण घेण्याची भयकर प्रतिज्ञा केली
होती त्या दिवशीं नाहीं का तूं पाहिलंस, एक मजकारितां
आणि माझ्या आईकरिता त्यांनीं ती भलती गोष्ट कारणार

अं०४प्र०१) भग्नमनोरथ नाटिका. (१०१)

नाहीं अशी शपथ वाहिली. केवढं थोर अंतःकरण ! किती मजवर प्रेम ! खरोखर सखे हे देह मंत्रे दोन, पण आत्म्यामध्ये भेद नाही ! नाही तर मजपेक्षा उत्तम स्त्रिया जगात कमी कां आहेत, पण नाही जे एकदा वचन झाल ते झालं. त्यांनी त्या रत्नपुरच्या राजकन्येची हकीकत सांगितलेली नाही का तुला आठवन ? खरोखर एक एक गुण असे कीं, त्यावरून हे पचप्राण ओवाळून टाकावे ! (थोडी स्तब्ध राहून) हः प्रिया कशाला बर तुम्ही या चाडाळणीचे नाही लागून आपला सर्वस्वी नाश करून घेतला ? जर तुम्ही त्या चपकमालेशी लग्न केलं असत तर कशाला आपली अशी स्थिति झाली असती ? पण नाही, तुम्ही एक वचनाला जागलात ! हरहर प्रिया आतां ते आपलं वचन कस हो पार पडणार ? परमेश्वरा आता मी काय करूं ? (डोळ्यात आश्रू आणून) सखे माझ्या पुढील सर्व सौख्याचा अंत करींग झाला ! (कपाळावर हात मारून) हायरे फुटक्या नशीबा ! काय हा प्रसंग मजवर आणलास !

आनंदी—तईसाहेब पुरे आता किती दुःख करणार ? आपलं हे दुःख पाहून माईसाहेबाची काय अवस्था झाली आहे ? म्हातारपणीं आपण त्यांना सुख द्यावयाच ते राहिल, आणि हे काय बरं आपण चालविल आहे ? काहीं विचार पहा.

कमला—बाई तू पुष्कळ सांगतेस पण मी कायग करूं ? हरहर देवा काय हे सकट मजवर आणलेंस ? आई जगदेबे, तुजवांचून या अभागिणीची दया कोणाला येणार आहे ! आता माझा सर्व भार तुजवर आहे, (पलंगावर आनंदीच्या मांडीवर टेकून पडने तीं किंचित् डोळा लागतो.)

आनदी—(कमलेच्या तोंडाकडे पाहून) किंचित डोळा लागला वाटतं. बर झालं बाई आज किती दिवसांत झोंप हणून कसली ती माहीत नाही ! (हळू हळू पख्याने वारा घालते.)

(इतक्यात बागेच्या दाराशी चंद्रमेन व त्याचा चाकर गणोजी प्रवेश करितात.)

चंद्रसेन—(आपणाशी) एकंदरीत माझ्या जन्माच वा-
टोळ करावयाला कारण तो दुःष्ट सारगदेव आहे ? हाथ
हाथ काय करू ? त्याची आठवण झाली की, अंगाचा संताप
होऊन अस वाटतं की जाऊन त्या चांडाळाच्या नरडीचा
घोट घ्यावा ! पण एक प्रियेच्या वचनान गुंतून गेलों त्यानं
उपाय नाही. अरे अरे दुष्टा, जर कां तू माझ्या पित्याचा घात
केला नसतास तर, मी कशाला पडलों असतों तुझं अन्न खा-
ऊन तुझ्या घरीं; आणि प्रिय सखी कमलेच्या प्रेमपाशात
तरी बद्ध होऊन ही दुःखकारक स्थिति अनुभवावी लागली
असती ! पण काय हे माझे भलते विचार ? असं जरी न
सतं तरी परमेश्वराची इच्छा झाली असती तर आत्मा उभय-
ताचं प्रेम जडलं नसत कीं काय ? कारण सुंदर वस्तू
कोणाला नकोशी कां असते ? असो, प्राक्तनाधीन आहे तें
कशान चुकणार ? (काहीं वेळ स्तब्ध राहून) हः प्रिय-
सखे कमले आता तूं या चंद्रसेनाची नव्हेस न ? अक्का
बारवार मला धीर देत आहे, पण ते सार व्यर्थ आहे ! देवा
काय करूं मला काहीं सुचत नाही. मी वेडा झालों आहे.
प्राणप्रिये कमले तुज्याचून मला हे सार जग शून्य दिसत
आहे ! (काहीं वेळ स्तब्ध राहून) हंः आता कितीही दुःख

केलं तरी व्यर्थ आहे ! असो, होणारापुढ काय उपाय आहे ?
 (दुःखाचा सुस्कारा टाकून) आतां इथ राहण्यांत अर्थ नाही;
 कारण, कमलेचं लग्न दुसऱ्याशीं होणार तें पाहून आगीत तेल
 ओतल्याप्रमाण जास्तच त्रास होणार आहे; आणि आता हें
 काळं तोंड एथें दाखाविण्यात काय अर्थ आहे ? मनात आता एव-
 दीच इच्छा आहे की, एकवार प्रियसखीची भेट घेऊन जों
 पर्यंत या कुडींत प्राण आहे तोंवर वैराग्य घेऊन तीर्थ
 यात्रा करीत हिंडाव; दुसर काय ? (सुस्कारा टाकून स्तब्ध
 राहतो.) अहाहा ! खरोखर जगात वैराग्यासारखं सुख आणि
 अनुरागासारखं दुःख नाही. जर मनुष्य पूर्वीपासून वस्तुमात्रा-
 वर धिरागदृष्टी ठेवील तर दुःख ह्मणजे काय, हें त्याला समज-
 णारही नाही. असो, आता काय उपयोग ?

गणोजी—रावसाब, साज होत आली आता घराकड
 न्हाईकां येत ?

चंद्रसेन—(दुखानें सुस्कारा टाकून) थांब जाऊं आता !
 आपल्याला घरीं काय आणि इथ काय सारखच आहे. (आप-
 ल्याशीं) नित्य यावेळीं आनदी या बागेत फुलं न्यावयास येत
 असते, तिला गाठून प्रियेला एकवार तुझ्या दर्शनाची फार
 इच्छा आहे ह्मणून सागून पाठवावं आणि एकदां तिला भेटून
 एथून चालत व्हाव. (उघड) गणोजी, आनदी बागेत
 आली आहे का पहा आणि असेल तर मी बोलावतो ह्मणून
 सांग मी तोंवर इथं बाहेर बसतो; जा लवकर.

गणोजी—जी साहेब. (बागेत येतो आणि कमलेस व
 आनदीस पाहून) वाः ! आज त.ईसावाचीवी सवारी हतच हाय !
 पण आतां अनूला हटिकन्याची सोय न्हाई, कारण त.ईसाब

तिच्या माडीवर पडल्यात. (मार्गे फिरून) चला रावसा-
बास्त्री हें सागाव, मग खोर काय हनत्यात बगाव. (निघून जातो.)

(झोपेंत दचकून कमला ओरडते.)

कमला— (घाबऱ्या घाबऱ्या उठून) आई आई ! धावा.
धावा! प्रियकरा बुडालें हो बुडालें! अग सोडग चांडाळगी कां
मला ओढतेस? आईग! सोडवा मला !

आनदी—(कमलेस कावटाळून) ताईसाहेब ताईसाहेब,
सावध व्हा! सावध व्हा! भिऊं नका. मी आपल्याजवळच आहे !
काय बाई झालं एकाएकी किंचळत उठायाला !

कमला—(आनदीच्या गळ्यास मिठी मारून) अने बाई
तू अहेसन मजजवळ; मला सोडून जाऊं नको. (पुन्हा दचकून)
अग ही पहा ! ही पहा मेली दुःष्ट चांडाळीण मला धरून
पाण्यात ओढीत आहे ! आई! (डोळे झांकून आनदीच्या
गळ्यास वट्ट मिठी मारते)

आनदी—ताईसाहेब भिऊं नका ! इथं दुसर कोणी नाही;
मी आपल्या जवळच आहे. ताईसाहेब स्वप्नात भ्याला कीं
काय ? (तिचा घाम पुसून) हा पहा घाम किती आला
आहे आणि अंग किती कांपत आहे ! कशान बाई भ्याला
इतक्या ?

कमला—मला किनई आतां एक भयंकर स्वप्न पडलं
ल्यान मी भ्यालें. (आनंदीचा हात आपल्या उरास लावून)
हा पहा अजूनी कसा माझा ऊर वडवड उडत आहे !

आनंदी—असं बाई स्वप्न तरी काय पडलं मेलं ?

कमला—हें पहा मी अस पाहिलं कीं, आमच्या बाबाची
जी आत्मा उभयताच्या लग्नाला आड होती, ती नाहींशी

होऊन, मोठ्या धाटमाटान आमचं लग्न झालं. नंतर एके दिवशी पुर्णिमेचं पिठासारख चंद्रणं पडल असता, आनंदान आहीं उभयतां या बागेत आलों आहों.

आनंदी—वाहवा! फार चांगलं; यान तर पुढचं होईक सुचविलं! बरं मग ?

कमला—नतर या लतामंडपात उभयता पलगावर आनंदानं बोलत पडलों असतां, तिकडचा किंचित् डोळा लागला. झोंप येईना हणून मी तेथून उठून त्या सरोवराच्या काठीं एका चौथऱ्यावर एकटीच जाऊन बसलें होतें, तों एक तरुण सुंदर स्त्री, रागानं लाल झालेली, जिन आपले केंप मोकळे सोडले आहेत आणि कपाळास कुंकवाचं मळवट भरून, पांढर पातळ नेसली आहे, अशी धावत धावत मजजवळ आली. (पुन. भिऊन आनंदीच्या गळ्याला मिठी घालून) अग ब्राई अजूनी पहा ती माझ्या डोळ्यापुढ दिसत आहे.

आनंदी—भिऊ नका! मग पुढं ?

कमला—तिन एकाएकी डोळे वटारून करकर दात खाऊन माझं मनगट धरल आणि हणाली “अग दुष्ट चां-डाळणी, माझ्या सर्व सौख्याचं भाडार मेला नाहींस करून तूं घेऊन बसणार अँ? पहातें दम धर. असं हणून मला दर दर ओढीत सरोवराकड घेऊन चालली आणि पाण्याजवळ पेंच-ताच मजसह तिन धाडकर आत उडी घेतली. तेणेंकरून फार भय वाटून मी ओरडत उठलें: (दुःखाचा सुस्कारा टाकून) सखे ! पुढं काय सकट येणार आहे कळत नाहीं !

खरंच गडे काय बरं याच! अर्थ असेल? स्वप्न हीं पुढील होणारासारखी पडतात अस ह्मणतात.

अनंदा—अः त्यांत काय आहे! मनाला स्वस्थता नसली ह्मणजे मेली हवीं तीं भलतींसलतीं स्वप्न पडतात; ह्मणून ती खरीं कां समजावायची!

कमला—खरोखर गडे जस स्वप्न पडलं, त्याप्रमाणे झालं असत, तर मी मोठ्या दैवाची झालें असतें, पण तसं मेल कुठल व्हायला!

(इतक्यात एक जासूद येऊन मुजरा करून.)

जासूद—सरकार अक्कासाबांनीं हे पत्रार दिल्या. (अनंदा पत्र घेऊन कमलेजवळ देते) येतो तर सरकार.

कमला—बर ये. (पत्राकडे पाहून) बाई आता ही गेली नाही तोंच, पत्र का बर धाडल आहे इतक्या गडबडीनं! (पत्र वाचून) हं: मोठ कठीण जाहे! (आनीदत होऊन.) अने समजलं का अक्कान काय लिहिलं आहे तें ?

आनंदा—काय बर लिहिलं आहे? किंचित कळी उमल्या-सारखी दिसते काहींतरी आनदाची बातमी आहे वाटतं ?

कमला—एक काय लिहिल आहे तें. (पत्र वाचते.)
“अनेक अशिर्वाद. तुला भेटून घरी आल्यावर तुझा व भाऊ रायाचा हेतु कोणत्या तऱ्हेन सिद्धीस न्यावा या विचारांत मी बसलें असता, बाहेरून येऊन सागण झालं की, पाच चार दिवसात सुवर्णपुराहून वऱ्हाड इथं येणार. त्यास सामोरे जाऊन आणण्याकरिता व त्यांची बरदास्त ठेवण्याकरिता, तेर-वाचे दिवशीं महाराज शहरांत येणार. तेव्हा आहां उभयताच्या विचारानं असं ठरल कीं, आतां विलंब न करितां उद्या रात्री

उत्तम मुहूर्त आहे, त्यावर तू भाऊरायाशीं गुप्त रीतीनें विवाह पुरावास आणि लागलीच एथून जयनगरास उभयतानीं चालतं व्हावं. याशिवाय दुसरा उपाय नाही. जास्त विचार करण्याला वेळ नाही, तर सांगतें त्याप्रमाणं करण्यास अनमान करूं नको; सर्व तरतूद करून, वेळेला मी भाऊरायाला धाडून देतें. मला फावलं तर मी येईन; कारण, माईसाबांकडून आताच मला बोलावण आलं आहे त्यानीं आग्रह केला तर कदाचित् तिकडे राहण्याचाही प्रसंग मला येईल. यासंबंधानें माईसाबाची भीती धरूं नको मी कशाही त्याची समजूत करीन. जरी लग्नाला मला यावयास फावलं नाही, तरी तुझाला जातेवेळीं मी खास येऊन भेटेन. कळवें:-

आनंदी-हाजी हा, अक्कासाहेबांनीं खाशी युक्ती काढली !

कमला-(चिंतीतुर होऊन शंकित मुद्रेनें) हः काय करावं ? माझं मन मोठं घोटाळ्यात पडल आहे! हे विचार माझ्या मनांत फार दिवस घोळत आहेत, पण बाई एकाएकी आपल्या मत्तान आईला आणि बाबाना समजविल्यावाचून असं करावं कसं ? अणि अस केलं तर लोक काय बरं हणतील ? (थोडा वेळ स्तब्ध राहून) पण एकपक्षीं अक्काचही मत खर आहे; कारण, दुसऱ्या कोणत्याही उपायानं हं जमेलसं दिसत नाही. आणखी या वेळीं तसं न कराव तर मेला सारा जन्म दुःखांत काढावा लागणार आहे !

आनंदी-खरं जर पुसाल तर मला बाई वाटत कीं अक्कासाहेबांनीं लिहिलं आहे त्याप्रमाणं कराव हें बरं. एकदा आपला उभयताचा संबध झाला, हणजे मग महाराज तरी काय करणार ? जरी रावसाहेबाविषयीं त्यांच्या मनात राग

असला, तरी आपल्याकरितां झाल्या गोष्टीस उपाय नाही असं समजून त्यानं स्वस्थ बसावं लागेल ! तर मी सांगते- आपण ही संधी दवडूं नये.

कमला— (आपल्याशीं) हिचंही हणण खर आहे, कारण, आतां असं केल्यावांचून दुसरा उपाय नाही ! हो असच. प्राणावर बेतली तरी आता विचार तो कसचा ! वर तर अने सर्व तयारी असू दे. (आनंदित होऊन आपणाशीं) अहाहा ! प्रिया आपल्याला हें समजलं हणजे किती आनंद होईल ! (उघड) अने बाई आतां त्याची गाठ पडेल तर फार चांगलं होईल ! जाऊन आणतीस का बोलऊन ? आणि तशीच माझी प्रकृती बरी आहे, हणून कोणाकडून तरी आ-ईलाही कळवि; जा लवकर.

आनंदी—ताईसाहेब, पण बाई आपल्यालां एकटी सोडून, मी कशी जाऊं ? सुदरा आली हणजे जाईन.

कमला—काय करावयाच आहे; मजजवळ कोणी नको; जा तू आपली, पण लवकर येहो.

आनंदी—वर जातें तर (कुजाच्या बाहेर येतें तों चंद्र. सेनास पाहून) वाहवा. एक काम झालं. बाई याना पुष्कळ आयुष्य आहे हो. मी आपल्याकडच निघालें होतें. तों ऐतीच इयं गांठ पडली. ताईसाहेब आपल्या भेटीकरिता वाट पहात बसल्या आहेत; चला लवकर.

कमला—(आपल्याशीं) हें अर्धीच ठरलं असतं तर किती चांगलं झाल असतं ! पण भोक्तृत्व आहे तें सपल्या वाचून, हें कसं सुचणार !

आनंदी—(आपणाशीं) मुख्य काम तर झाल; आता को

णाबरोबर तरी माईसाहेबाकड ताईसाहेबाची प्रकृती बरी आहे ह्मणून सागून पाठवाव. (जाते)

चंद्रसेन—(कुंजाजवळ येऊन, डोकाऊन पाहून, आपणाशीं) अहाहा! प्रियसखीचं दर्शन होताच, किती तरी मनाला आनंद झाला; परंतु हा आनंद फार अल्प आहे! पण आज का वर मला बोलावळ असाव ? कांहीं समजत नाहीं ! असो, काय आहे तें कळेल. आता प्रियेला आपल दुःख अगदीं दाखवितां कामा नये; कारण आधींच पहा तिची काय अवस्था झाली आहे ! (जवळ येतो, तों कमला आपल्याशीं कांहीं बोलत आहेसें पाहून, धक्कून उभा राहतो.)

कमला—(आपणाशीं) किती तरी वेळ झाला मेला अनीला जाऊन ! अजून कस वर येण झाल नाहीं ? पक्षांप्रमाणं जर मनुष्याला पंख असतीं, तर किती वर झालं असतं ? मनात आलं कीं पुरे ! लागलीच जाऊन गळ्याला मिठी घातली असती; त्याची रतिपालकराबाच्या घरी आतां गाठ पडते कीं नाहीं कोण जाणे !

चंद्रसेन—वाहवा! प्रिया मला भेटण्याकरिता किती उत्सुक झाली आहे ! हीच संधी आता पुढ जाण्याला बरी आहे. (हळूच मागून जाऊन तिचे डोळे झाकतो.)

कमला—(चपापून) अग बाई कोण ते ! अक्का (डोळ्यावरील हात चाचपून) अक्का नव्हे, कोण आहे तें ?

चंद्रसेन—(डोळ्यावरील हात काढून) सखे मी अक्का नव्हे; तुझ्या प्रेमपाशात बद्ध झालेला अक्काचा भाऊ आहे.

(इतक्यांत आनंदी येते.)

कमला— (उठून उभी राहून) बाई मी किती भ्यालें पण !

(आनंदीस) अने अगोदर मला कस कळिवलं नाहीस ? वर. आईकडं निरोप धाडलासना ?

आनंदी—होय ताईसाहेब, वर पण बाई इतक्यात कशी कळी उमळली ती! किती पण फेर पडला.

कमला—(हंसून)अग तुला माहीत नाही कां चंद्रदर्शन झाले कीं प्रफुल्लित होणं, हा कमलिनीचा धर्मच आहे. (चंद्रसेनास) पण बाई एकाएकीच कसं यायचं तें ? अनी भेटली होती का !

चंद्रसेन—(तिच्या हनवटीस हात लावून) प्रियसखे, तू माझी आठवण करीत आहेस असं समजताच धांवत आलों.

कमला—काय तरी बाई चमत्कार ! मी इकडच्या भेटीची इच्छा करीत आहे, हें घरीं समजायचना? अने बाई ऐकलसना हें बोलण.

चंद्रसेन—प्रिये ह्यांत काय आश्चर्य ? प्रेमबंधनानं जर उभय-ताची मन एक झालीं आहेत. तर हें समजणं काय अशक्य आहे ? ज्या मनांत माझ्या भेटीची इच्छा झाली, त्यानंच मला ही इकड धाडल !

आनंदी—(हसून) खरच आहे ताईसाहेब हें पहा वावा केल्याबरोबर पावत नाहीत ते देव कसले ?

चंद्रसेन—(हंसून) वाहवा ! आपणू आहांत का पाठी राख्या ! हाटलं कुठ शब्द खाली पडेल,

कमला—वरं पण आता बसायच नाही का ? शका नको; इथं भीती नाही कुणाची !

चंद्रसेन—हा मी बसलों, पण आपण उभ्याच कां राहणार ? या अशा या. (जवळ जागा दाखवितो, तीं कमला दूर बसते.) हें काय ? प्रिये अशी ये. (तिला जवळ घेतो.)

कमला—हे काय वाई ! अगदीं जवळच कशाला वसाव-
याला पाहिजे ? (चंद्रसेनाच्या खांद्यावर हात टाकून) बर
आता तरी झालं ना ?

आनंदी—(आपणाशी) अहाहा ! किती तरी जोडा शोभि-
वत दिसत आहे ! जणू लक्ष्मीनारायणच ! देवा, या
उभयताना जन्मभर सुखी राख.

कमला—बरोच पण फारा दिवसानीं आज माझी आठवण
व्हायची ! वाड्यांत असताना नेहमीं ह्याणायच मात्र, माझी
तुजवर प्रीति आहे, घटकाभरही तुजवाचून मला करमत नाहीं,
आणि इतके दिवस मला भेटल्यावाचून, राहववलं तरी कसं
कोण जाणे ! पुरुषाचं मेलं तोंडापुरत बोलायच मात्र.

चंद्रसेन—(तिच्या हनुवटीस हात लाऊन) वाहवा !
एकून हीच का माझी परीक्षा केलीस ? सखे, निरुपायामुळं
तुला मी भेटलों नाही, तरी प्रेमात अतर होईल काय ? जरी
मी तुजपासून दूर हातो, तरी हें अतःकरण तुजपाशींच होतं !
कारण, काहीं जरी व्यवहारिक अडचणी असल्या, तरी प्रीतीला
कुणाचा प्रतिबंध आहे कीं काय ? प्रिये तुला खचित सागतों,
जगातील सर्व बंधनं तुटतील, पण हें प्रेमबंधन कधींही
तुटावयाचं नाही !

आनंदी—खरं आहे तार्ईसाहेब ! बालपणापासून अति
परिचयान, एकमेकांचे गुणावगुण पाहून, जो मैत्री झाली असते,
ती एकमेका एकमेकापासून कितीही दूर असलीं, तरी त्यात
अंतर यायच नाही.

कमला—(हंसून) तर मग माझ्या प्रत्यक्ष भेटीची गरज

नाहींच हणायची ! कारण मानसिक व्यवहारानं सर्व काहीं चाललच होत ?

चंद्रसेन—वाहवा ! चागली कल्पना ! (तिच्या हनुवटीस हात लाऊन) प्रिये, तुला भेटल्यावाचून का मी राहिलों असलों ? पण तूच पहा वर, त्याला किती अडचणी होत्या त्या. आज तरी सोड्या दैवानंच हा अंकल्पित योग आला. सखे तुला काय सागू ? तुझ्या विरहानं माझा एक एक दिवस गेला, तो खरोखर एक परमेश्वराला टाऊक ! तुझा वियोग झाल्या दिवसापासून मला अन्न नाही, पाणी नाही, काहीं सुचत नाही ! साऱ्या रात्रीत डोळ्यास डोळा लागत नाही ! एक तुजवांचून या जगांत मला दुसरा विषय नाही !

आनंदी—रावसाहेब, जशी तिकड आपली, त्यापेक्षांही काकणभर जास्तच इकडे ताईसाहेबांची स्थिति झाली होती. सारखा आपला ध्यास त्यानं लागला आहे ! डोळ्यांचं पाणी तर आपण गेल्यापासून खळलेल आही काहीं पाहिलंच नाही ! अवस्था पहा कशी झाली आहे ती ! खरंच आहे मूर्ती जर उन्हात तर सावलीला तरी सुख कुठून मिळणार ?

कमला—कोणी झाल तरी बाई आपलं तेवढं पुढं काढतात; दुसऱ्याचा विचार कोण करणार ?

चंद्रसेन—(कमला आपल्याला मिळणें अशक्य, या गोष्टीचें स्मरण होऊन आपल्याशीं) अरे अरे ! काय मी मूर्ख पहा ! माझी सारी इच्छा निर्फळ झाली असता व्यर्थ मी या मोहजालात पुन्हा पुन्हा गुंतून पडत आहे ! (उघड) प्रियसखे कमले. काय कराव ! तुझं दर्शन झालं कीं मनाला थळ पडच पन्हा पन्हा तऱ्या पत्तीची आशा उत्पन्न होते !

मी आलों कशाला आणि करीत आहे काय, याचं भान रहात नाही ! माझी आतां पूर्ण निराशा झाली ! ही माझी आता शिवटचीच भेट अस समज. प्रिये मी तर आतां आपल्या वचना-प्रमाणं वागणार. सर्वसगपरित्याग करून, जोंवर या कुडोंत प्राण आहे, तोंवर वैराग्य घेऊन तीर्थयात्रा करीत मी आपल्या आयुष्याचे दिवस काढणार ! मी कधींच एथून जाणार होतों परंतु एकवार तुझ्या आणि माईसाहेबाच्या दर्शनाची फार इच्छा होती; दैवयोगान तुझी भेट तर झाली, पण आतां माईसाहेबाच दर्शन होण कठीण आहे, असो, उपाय नाही ! मी आता असाच चालता होणार; कारण रतिपालाला अकाला हें समजल, तर तीं मला जाऊं देणार नाहींत. कृपा करून काहीं दिवस हें वर्तमान त्यांना कळऊ नको ! माईसाहेबाच्या चरणां माझा साष्टांग नमस्कार सांग, आणि आज पर्यंत जशी या बालकावर त्याची कृपा होती, तशीच निरंतर ठेवण्याबद्दल त्यांजपाशी विनंति कर ! दुसर काहीं माझं सांगण नाही ! येतों मी आतां ! (उठतो.)

कमला—(त्यास आलिंगून) छे गडे ! मी नाहीं जाऊ या यची. प्रिया, आपण एक सर्व सोडून निघालात, पण या दीन दासीचं मागं कस होईल ! मी सारा जन्म कसा कठू ?

चंद्रसेन—(तिची हनुवटी धरून) प्रिये, मी तुला काय सांगू ! दुःखान हें काळीज करपून जाऊन माझ देहभान नाहींस झाल आहे ! मला कांहीं सुचत नाही !

आनंदी—ताईसाहेब पुरे बाई, आता किती तरी माणसाचा अंत पहावयाचा ?

चंद्रसेन—(साश्चर्य आपणाशीं) हं यान काय बरं गूढ आहे!

(उघड) अने साग सांग कांही सुवार्ता आहे की काय ?

आनंदी—वर रात्रसाहेब आपल्याला जर काहीं आनदाची बातमी मी सांगितली, तर मला काय वक्षीस द्याल ?

चंद्रसेन—वाहवा ! विचारतेस काय जें मागशील तें देईन.

कमला—वर पण मी सांगितली, तर मला काय द्यायच होईल ! पण नको गडे मला लाज वाटते.

चंद्रसेन—(तिला प्रेमानें आलिंगून) सखे, हा सर्व देहच जर तुला अर्पण केला आहे, तर आणखी काय पाहिजे ? साग साग पाहू आनदकारक वर्तमान काय आहे तें !

आनंदी—हें पहा, परवाचे दिवशी रात्री गुप्त रीतीन आपला ताईसाहेबाशीं गांधर्वविवाह व्हावयाचा आहे.

चंद्रसेन—वाहवा ! देवा, मी हें स्वप्नात तर ऐकत नाहींना ? प्रिये खरंच कां हें ?

कमला—(हसून) प्रिया अजूनी सशय आहेचना ?

चंद्रसेन—प्रिये धन्य झालों मी ! परमेश्वरा इतके दिवस जें दुःख भोगल, त्याच फल प्राप्त होणार तर मग ! सखे पूर्वाच जर हें ठरल असतं, तर किती उत्तम होतं ?

आनंदी—सारं खरं, पण वेळ आली पाहिजेना ?

कमला—(विनोदानें हंसून) अने आता बाई कोणी तरी इथं येईल, चला बगल्यात जाऊं ! (चंद्रसेनास) जायचं आहेना देश हिंडत तीर्थयात्रेला ? संध्याकाळ होत आली !

चंद्रसेन—(प्रेमानें तीस आलिंगून व हनुवटीस हात लाऊन) हं: सखे सर्वे पूण्यतीर्थ ज्यांत आहेत, असं स्वर्गसुखासही तु.च्छ करणारं स्थान सोडून, आणखी कुणीकड जावयाच आहे ? (तिचें चुंबन घेतो.)

कमला—(लाजून) जा गडे, हें काय बरं लोकां देखत ?

चंद्रसेन—सखे इथं परकी कोण आहे ? अनी आप
कीच आहे !

आनंदी—ताईसाहेब रात्र पडत चालली; आता बग-
ल्यात थायचं ना ? जेवणाची तयारी झाली असेल. (चंद्र-
सेनास) आपणही आजच्या गोड बातमीवर गोडसे दोन
वास इथच खाले तर बरं होईल. अक्कासाहेबाकड मी निरोप
गठविते.

कमला—हो, अग परक्यासारखे विचारतेस काय ?
(चंद्रसेनास) चलायचं ना ?

चंद्रसेन—हो चला. पण आता पायीं का जाणार इतकं लयबः

कमला—हो! इथून बगल्यापर्यंत का मला जावत नाही ?
(हसून) आणि कोणी नेणार असेल, तर मी कशाला नाहीं
हणू ? पण नको वाई मला लाज वाटते, मी आपली
पार्थीच येते

चंद्रसेन—वर तर मर्जी !

(तिथे निघून जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—वसतविलाम बागेतून बाजारांत येणारा रस्ता.

(क्रोधानें संतप्त झालेली सुंदरी प्रवेश करते.)

सुंदरी—(आपल्याशी) हः शाबास ग वासतिकावाई !
शेवटी कांहीं जमत नाहीं असं पाहून, गुप्त रीतीनं उभयतांचा
विवाह करून, एथून पळवून लावण्याचा घाट घानलास? संध्या-

काळीं कमलेशीं त्या मेल्याचं प्रेमाच तें गोंडा घोळणारं भाषण, मी सारं लतामंडपाच्या आड उभी राहून ऐकलं. तेव्हापासून माझ्या पायाची आग मस्तकाला गेली आहे ! अरे निर्देया, या चपकमालेशीं मात्र तुझा एवढा निष्ठुरपणा अँ ? चांडाळा अरे कांहीं तरी तुला माझी दया यावयाची होते! माझी अशी दशा करून तूं मात्र सौख्य भोगणार काय ? (बोटं मोडून) मेल्या जस माझ्या जन्माचं वाटोळं केलंस, तसं तुझं करीन तरच ही नावची चपकमाला ! (कांहीं वेळ विचार करून) असो, व्यर्थ बोलून काय फळ ? त्याचा सूड घेईन तेव्हा खर ! मेल्या रणदेवाला मवाशीं हें सर्व कळिवलं आहे, पण त्याला कसली याची काळजी ? त्याला त्या दारूपुढ सुचतं आहे कुठ ! ' स्वतः मेल्यावाचून स्वर्ग दिसत नाहीं ह्मणतात तें खर आहे. (कांहीं वेळ विचार करून) आता कोणावर विश्वास ठेऊन उपयोगी नाहीं. आपलं ठरलं आहे त्याप्रमाणंच केलं पाहिजे.

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—बाजारातील एका वाण्याचें दुकान.

(रणछोडदास शेटजी व त्याचा गुमस्ता
बल्लभ दुकानांत बसले आहेत)

रणछोड—(डोळ्यास चाळशी लाऊन) मेहेता ते उधारनी चोपडी अहीं लावो जोऊं.

बल्लभ—(वही पुढें नेऊन) आ ल्यो शेट.

रणछोड—(रागाऊन, खातेवही चाळीत) जुम्मले उधार केटलूं थयूं तेनो सरवाळो लिधो छे के ?

वल्लभ—हा शेठ. बद्धा उधारनो तो सरवाळो लिधो छे; घणा रूपियां लोकोपासें गुथाया छे ! आ जुओ जुम्मले लेहणू. (वहीवरचा हिशेव दाखवितो.)

रणछोड— (हिशेव पाहून उरावर हात मारून) हाय बापरे ! आ ते शू मुखपण थयूं ! (चकित होऊन) लेणूं साडा सोळसो रूपिया ? हः ठीक ! अरे भाई एवी रीते जो उधार रह्यो छे, तो पछी आपणे शू खाईये ? केम काई उघराणी आवती नथी ? ओ भगवान ! (स्तब्ध बसतो.)

वल्लभ— शेठ मोटी मोटी रकमो जेनापासे अटकेली छे, ते तो काई लगारे आपता नथी; काई पण बानू बतावे छे. नही तो आ जुओ. (वही चाळून खाती दाखवितो.) बद्धा लोकमा रणदेवजी शेठ घणा वस्ताद छे ! शू कहूं ? वारणाआगळ माणसने उभो रहेवा देतो नथी ! शू करू फेरा खाई खाईने थाकी गयो.

रणछोड—वाहवा ! ठीक बहू सारूं ! (रागानें) मारो माल तो जेवो एओना बापनाच घेरो ! लुच्च्या साला ! हं:, एवी रीते थशे, तो बद्धी मुडी जईने दुकान वेशी जशे ! छी: छी: मेहता, आवती काले सवारे ऊठतावातज रणदेव पासे पेहेला जजे, अने बाकी लिधावना ऊठीश नही (रागानें त्याच्या तोंडापुढें हात करून) अरे गवेडा, अमो नाना पाडीछताते तमे बद्धो माल उधार आपी आपीने मने खाडामां नाखी दिधो ! (इतक्यांत पडद्यांतून शेटजीची बायको लणते)

अरे आ करमनी कथा क्या सुदी चालवानी छे ! केटली वार थई ! अडधी रात तो गई छे, आज जमवा ऊठवूं छे के नही ?

रणछोड—(रागावून पडद्याकडे पाहून) अरे हा हा, वार थई ! एने तो साळूं खावाविना बीजूं काई सूजतूज नथी ! ऊठकिे चाली खाखा ! एवू करीने के दाडे ये अमोने खाई जशे ते जणातूं नथी ! अरे गधेडी, आ काम अमो आजे नही करीशूं, तो काले कोण तारो वाप आवीने करशे ?

(पडद्यातून शेटजीची वायको) हा हां मालम छे एऊं करी करीने, केटलो पैशो भेगो करशो ते ? जोईशूं !

रणछोड—(रागानें) अरे जा जा. मोडूं काळू करी वरमा जईने बेस ! गाडी ! केटली वकवक करीश ! अमो आजे जमता नथी जा. (पुन्हा व्होकडे पाहून चित्तेने) मेहता, आज रतनजी नानावटीनी चारसो रुपियानीं हूडीनी देखाड थयेली छे, तो काले ते रकम पूरी शी रीते थशे, तेनो मोटो विचार पडयो छे ! (दुःखानें) ओ भगवान ! आवा धीरवाथी बद्धी गासडी डूबवानी बखत आवेली छे ! बहू खोटू ! अवे काले गमे तेम करी, बीजा तरफथी रकम लावी, तेनी हूडी पूरी करवी जोइये ! (सुस्कारा टाकून) हं , बहू साळूं ! केमछे भाई आजनो हिसाब पूरो कन्यो छे के नही ?

वल्लभ—हा शेट पूरो कन्यो छे. (बह्या दाखवितो.)

(शेटजी हिशेव तपासतो, तों चंपकमाला प्रवेश करिते.)

चंपकमाला—(इकडे तिकडे पाहून आपणाशी) किरा-
ग्या जिनसांचा बाजार तर हाच दिमत आहे रात्र बरीच
हाल्यानं बहुतेक दुकान बंद झालीं आहेत हे इथं एक दु-
कान उघड आहे. मला हवा तो जिनस इथ मिळतो कीं
तहीं कोण जाणे ! (थोडा वेळ विचार करून) हः न मि
ळवयाला काय झालं ! काहीतरी अंगावरील मोठासा दागिना

द्यावा ह्यणजे झालं ! मेल द्रव्यान कोण वश होत नाही !
असो; आतां तेथे जाऊन शोध करावा !

रणछोड—(हिशेव पाहून) छी: छी: वहू खोटू !
आ गाममां बेपार करवानो तो कांईएक इलाज नथी ! लोक
घणा नठारा थया छे ! (सुस्कारा टाकतो.) हू चालचाल
भाई दुकान बद कर

चंपकमाला—(दुकानाजवळ येऊन वाकून पाहून आप-
णाशी) दुकानात दोघंच आहेत, आतां शेटजीला एकीकड
बोलाऊन हळूच पुसाव ! (उघड) शेटजी, अहो शेटजी,
आहा कां कोणी दुकानात ?

रणछोड—(त्रासून) हायरे भगवान ! भीखारी लोकोये
तो सालो गजब कय्यो छे ! अदु रात गई तोपण आ जूवो
तरास छेज ! अरे जाजा !

वल्लभ—(रागानें) अरे जाजा ! आ वखते कांई एक म-
ळवानुं नथी जा.

चंपकमाला—(आपणाशीं) पहा मेले मुडदार कसे उद्वट
आहेत ते ! परवा आहे का कुणाची ? (उघड) अहो मी
भीक मागायला नाही आले, मला काहीं जिन्नस विकत
पाहिजे.

रणछोड—(उठून हात जोडून) या या बाईशाच दुका-
नउपर यावा. (डोळ्यावरून हात फिरवून) ये अंधारू रातमा
दिशला नाही ! भलता बोलवानी महाराज क्षमा करी जुवे !
जणस देवाचा तो आमचा काम छे. काय पाजे ?

चंपकमाला—(आपणाशीं) हं: पहा मेले कसे मघाशी
कुण्यासारखे चवताळून उठले होते आणि आतां किती मऊ

आले ते ! (उघड) हे पहा इकडे या थोडे; मला काहीं जिनस विकत पाहिजे, पण तो गुप्तपणे देतो ह्मणून वचन चाळ तर सागते. त्याच्या किंमतीबद्दल ही सरी मी तुम्हास देईन.

रणछोड—(सानंदित) शागा शागा बाईशाब (गळ्यावरून हात फिरऊन) या गळ्यासपत तमाला जणस देल; बोला.

चंपकमाला—पहा बरं, विचार करा ! मग नाही ह्मणाल.

रणछोड—अरे बाईशाब ते मंदी विचार तो कशला, बोला, खास देल

चंपकमाला—(इकडे तिकडे पाहून हळूच) हे पहा, मला थोडासा सोमल पाहिजे.

रणछोड—(चकित होऊन आपणाशीं) हं: जे द्वारका नाथ ! विचार छे ! शू करूं वारूं ?

वल्लभ—(जवळ येऊन) शू छे सेटजी ?

रणछोड—(त्याच्या कानाशीं लागून) मेहेता, आ मोटो विचार छे ! आ बाई तो मोटा घेरनी छे, एने आ वीख जणस शी रीते अपाय ? (चंपकमालेस) बाईशाब, तमी कुणाच्या ? आ वीख जणस घेऊन तमाला शू करवी छें ?

चंपकमाला—हे पहा जास्त पंचाईत नको (सरीस हात घ्याऊन) हा जिनस पाहिजे असेल तर था; नाही तर काय मिळेल मेला दुसरीकड !

रणछोड—हा हा बाईशाब जरा थांबा ! (चिंतातुर होऊन) कैम माई शी रीते करवू ? ना जो कहीशूं तो आपणा हातमा आवेली गांसडी जायछे ! (चंपकमालेस) बाईशाब,

जरा जणस देवा. (ती दागिना देते) आ जो मेहता वजण तो दोडसेर उपर छे ! बाहवा भाई एही छोट तो आखा मारा बद्धा जनममा हातमा लागी नोती ! (चंपकमालेस) बाईशाब जरा शबूर करो ! (विचारात पडतो)

चंपकमाला—(आपणाशीं) हः या दव्यासारखी भूल मेली कशांत नसेक ! सागतात कीं, गुजर, वाणी लोकात भूतदया फार, हिंसा ते कधीं करायचे नाहीत ! पण पहा मी बायको मनुष्य, थिप काहीं तरी वाईट कामाला नेत आहे, हें याना समजल असून, पहा कसे घोंटाळ्यात पडले आहेत ! मेल्या तो सोन्याच्या सरीचा फासा हृदयाला झोंबला आहेना ? मग कसला विचार दगडाचा ! (उवड) आटपा ! आटपा ! विचार कसला करिता ? मला जाऊंदे, उशीर झाला !

रणछोड—हां ! हा ! झाला ! जू मेहता, कठण छे भाई !

बल्लभ—शेट आपणें तो वेचवावाळा; गन्हाक मागते जणस आपवाने आपणनें शू हरकत छे ? वेपारी छीये ! पण बाईशाब तमचा नाम लिखऊन देवा पडेल. (वही हातांत घेऊन लेखणीचा टाक पाहून) तमचा नाम काय ?

चंपकमाला—काय मेल्यानीं पाचटपणा लावला आहे पहा ! मला नाव नाही गांव नाही काहींएक सागायचं नाही. तुम्हाला जित्तन घायचा आहे कीं नाही बोला.

रणछोड—(मोठ्यानें हसून) हा ! हा ! हा ! बाईशाब सागावचा ! जरा शबूर करो ! (मेहतास) भाई आवती काले नाणावटीनी हुडीनी रकम पुरी करवानी फकर हती, पण केवो चमत्कार छे ? हं: परमेसरने चिना ! आवी कीं नई

लाट ! आप आप भाई जेम थवानुं हशे तेम थशे ! (चपक-
मालेस हात जोडून) पण चाईशाव कुणाला शागावा नई !
एटलूं किरपा जुवे !

चपकमाला—नाहीं बरं मी कुणाला सांगत नाहीं. तुन्नी
काळजी करू नका

रणछोड—हा एटलू ! एटलूं ! मेहता आप आप ! (मेह-
ता सोमलाची पुडी देतो व ती तेथून निघते)

चपकमाला—(आपणाशी) चला आपल निम्म काम
तर झालं ? आतां पुढच्या उद्योगास लागाव ! (जाते.)

बल्लभ—(आनदानें) भाई गरेणु तो केऊ साहं छे ! आ
वन्नण चाळीस भारना उप्पर छे ! लाट लागी !

रणछोड—(मोठ्यानें हंसून) हः हः हः ! पेहेले दुकान बंद
करी होत, तो आ लाट जतीथीना ? (उठून) चाल चाल
भाई दुकान वाश.

(दुकान आटपून निघून जातात)

चतुर्थ अंक समाप्त.

अंक ५.

प्रवेश १ ला

स्थळ—रतिपालाचे घरातील दिवाणखाना.

(रात्रीचे जेवणखाण होऊन चद्रसेन आणि
रतिपाल पानसुपारी खात बसले आहेत.)

रतिपाल—गड्या तुजविपयीं मला फार काळजी होती,
पण ती झाली एकदाची निवारण ! आतां आरंभलेलं काम
एकदा नीटपणे शेवटास गेलं झणजे मिळवली.

चद्रसेन—अः आतां त्याची काळजी नको; पण आतां
तुझा वियोग होणार, त्याच मला वाईट वाटत आहे. उद्या
किंवा परवाचे दिवशीं एथून आत्ताला निघून गेल पाहिजे.
मागं तूं मात्र एकटा रहातोस.

रतिपाल—हे पहा मज विपयीं तूं काहीं काळजी करूं
नको. मी आता एथें कशाला रहातो ? तूं पुढं जाऊन
पोचतोस, तों मागून मी आलोंच झणून समज; कारण आ-
ता एथें राहण आपल्याला ठीक नाही. त्यांतून आमच इथं
काय आहे ? येऊन जाऊनवर आणि थोडासा व्यापार ! इ-
थळ सार आपले विश्वासरान्नपहात आहेतच, आपल्याला त्या
मिळालेल्या जाहगिरीची व्यवस्था केली पाहिजे.

चंद्रसेन—(साश्चर्य) काय रे गडया, कालपासून मी मोठ्या बुचकळ्यांत पडलों आहे ! कारण मध्यंतरी काहीं एक वार्ता नसता, एका एकी या लग्नाचा घाट कोणी जमवून आणला? मला वाटत, ही सारी मसलत अक्काची आहे ! हो, हे कृत्य तिज वाचून दुसऱ्याच नव्हेच !

रतिपाल—(हंसून) कोण जाणे बुवा ! तुझा बहिणभावांचे काय खेळ आहेत ते ! आपल्याला यापैकी काहीं ठाऊक नाही.

चंद्रसेन—अरे उगीच कशाला आतां चोरून ठेवतोस ? कालपासून माझी तिची गाठ नाही, आता भेटली हणजे मी तिलाच विचारीन हणजे ती सारं सांगेल ! बरं असो महाराजाची स्वारी कधी येणार शहरांत ?

रतिपाल—उद्याच येणार होती, पण तो बेत रहित होऊन, आणखी दोन दिवसांनीं सुवर्णपूरचं वऱ्हाड इथं येणार, तेंव्हा परभारे त्यास आणण्याकरितां महाराज तिकडूनच सामोरे जाणार आहेत.

चंद्रसेन—बर आक्षी एथून जायच खरं, पण ह्याची व्यवस्था काय केली आहेस ?

रतिपाल—अः त्याची काळजी नको. आपल्या पागेत दोन उत्तम घाडे आहेत. ते तुला माहीतच आहेत, ते घेऊन उद्या रात्रीं इथून निघा, कीं उजाडायला जाल चाळीस कोस ! पण काय रे कमळानाईला बसता येतं ना नीट घोड्यावर ?

चंद्रसेन—अरे हो ! वाः ! तिजपुढं स्वार काय बसेल !

रतिपाल—तुझाबरोबर एक आपला गणोजी आहेच आणि दुसरा सभाजी. आनदी तुझा बरोबर यावयाला पाहिजे होती, पण काय कराव ? तिला घोड्यावर बसतां येत नाही.

तिला ही तुझा बरोबरच निघाल पाहिजे, पण मागाहून ती जयनगरीं तुझाला भेटेल. सुंदरीला नेण्याची जरूर नाही.

चंद्रसेन—खरंच रतिपाला तुला मी सांगायला विसरलों. त्या सुंदरीला लक्ष्य लावून तू कधी पाहिली आहेस का? आजपर्यंत चागलीशी ती माझ्या नजरेस पडली नव्हती, पण काल मी तिला पाहिली; मला वाटतं की, आपण आणलेली ती रत्नपूरच्या राजाची कन्या चंपकमाला असावी! थोड्या दिवसापूर्वी मामा साहेबांनी आपल्याला लिहिले होतं की, ती कुणाला न विचारता पळून गेली ह्मणून! हल्लीं कामाकाजाच्या संबधान थोडीशी खराब झाली आहे; पण मला तर वाटतं खास ती चंपकमालाच असावी!

रतिपाल—भलतच कांहीं तरी! अरे कितो केलं तरी ती राजकन्या; तिचं स्वरूप कोणीकड आणि हिचं कोणीकड! आणि ती इथ येऊन, दामी होऊन कशाला राहिल! अं: यात कांहींच अर्थ नाही.

चंद्रसेन—तू थोडं लक्ष्य देऊन पहा. मला तर कालपासून वाटत आहे की, ती खास चंपकमाला असावी! तें स्वरूप, तो वर्ण, तो बाधा, अगदीं हुबेहूब तीच!

रतिपाल—अं? उगीच तुला भ्राती आहे. त्यांतून एका सारखं कांहींसं साम्य, दुसऱ्या एकाथांत मिळतं! बर तें असो. ती कोणी का असेना. लागा आतां तुझी आपल्या तयारीला; मामासाहेबांना इकडील सर्वे मजकुराचं पत्र आताच लिहून दे खाना करून.

चंद्रसेन—ठीक आहे! कोण आहे रे बाहेर? दौत लेखणी घे पाहू.

गणोजी—जी रावसाब, (लिहिण्याचं साहित्य आणून देतो व चंद्रसेन पत्र ल्याहावयास लागतो. इतक्यांत महा-लाच्या बाहेर आनंदी प्रवेश करिते.)

आनंदी—(आपल्याशीं) हर हर देवा ! काय रे संकट आणलंस ! जगनिवास यातून पार पाडणारा आतां तूं आहेस ! कोणी मेल्या दुष्टांनी दावा साधून ही काहीं करणी केली, किंवा नकळत एकाद्या विषारी जनावरानं दंश केला, काहीं समजत नाही ! आतां तिथं झालेली स्थिति जर मी याना सांगेन, तर उभयता फार घाबरतील ! तर माईसाहेब आणि अक्कासाहेब माईसाहेबांच्या भेटीस आल्या आहेत, त्यांनीं आप-न्याला लवकर बोलावले आहे, एवढच सागाव ! (महा-लांत येते.)

रतिपाल—(तिजकडे पाहून) कोण आनंदी, आज रात्रीची कुणीकड ?

आनंदी—माईसाहेब आणि अक्कासाहेब बागेत आल्या आहेत, त्यांनीं आपल्याला आणि रावसाहेबाना जसे असाल्हा तसे लवकर बोलावून आणायला सांगितल्यावरून आले आहे. चला चला लवकर !

चंद्रसेन—अ ! का वरं इतक्या जरूरीनं बोलावले असोव ! काहीं नवीन अरिष्ट तर उत्पन्न झाले नाही ना ?

आनंदी—ते काहीं नाही. पण चला चला रावसाहेब, आता बोलत वसण्यात वेळ घालवू नका. निघाच लवकर !

चंद्रसेन—ठीक आहे. राहूंदे आता हें पत्र ! (रतिपालास) का चलायच ना ? (पोपाख घालतो.) तिकडून आल्यावर मग पत्र लिहीन.

रतिपाल—चला जाऊं. पण गड्या कारण काय आहे हुतक्या बरूरीन बोलावण्याच काहीं समजत नाही ! (पोपा ख करतो.)

चद्रसेन—तेथें गेल्यावर काय आहे तें समजेल. (तरवार वेऊन) पण कायरे रात्रीची वेळ आहे, हत्यार असावच जवळ नाही?

रतिपाल—हो वेळ आहे, प्रसंग आहे, मी ही घेतोंच. (तरवार घेतो.) मशालजी नकोच बरोबर, कारण उगीच गावांत बघा नको.

आनंदी—चला चला लवकर उशीर झाला.

रतिपाल—हे निघालोंच आतां वेळ नाही.

(तिघे निघून जातात.)

प्रवेश २.

स्थळः—वसंत विलास बागेकडे जाणारा रस्ता

(दारू पिऊन झिंगलेले व वेडेवाकडे पोशाख केलेले, हातांत दारूच्या बाटल्या घेऊन गात व वेडेवाकडे नाचत-ब्रागडत राजा सारंगदेव आणि रणदेव प्रवेश करितात)

सारंगदेव व रणदेव— (गातात.)

पद.

अरे दोस्त मुझे दारू चढीरे ॥ १ ॥

क्या मजा आई देखो तनमो ॥ दिलखुष हुवे हम मनमो ॥

गावो नाचो आनंदमे गन दिनमो ॥

दोस्त दारू चढीरे दारू चढी ॥ १ ॥

(मोठ्यानें हसून) हः, ह, हा, क्या मजा है ! हः हः ह. !

रणदेव—(बोवडे बोलत) हे केलेले पोशाख आपले नव्हत सरकार ! मला वाटत, अ हे शिपा-शिपायाचे ! ह खास त्यांचेच !

सारगदेव—असे-असेनात हें पहा (वेडे वाकडे हात करून) कस ही असलं, तरी मी-मी राजा आहे ! मला कोणाची भीती आहे ?

रणदेव—(मिशावर ताव देऊन) मही मही प्रधान आहे ! आणि मला लोक भितात ! (हंसतो) हः हः हः सरकार खाविद पायन्या लागल्या, जपून पाय टाका ! (पाय उचलून टाकतो.)

सारगदेव—अरे कोण रे गाढव ! मूर्ख ! अशा अशा वाटेंत पायन्या बांधणार ? आं बांधणार काय पुसतों ?

रणदेव—हे पहा, हे पहा; कोणी आपणा आपणा सारखेच अगदीं सशय नाही ! चिंता नाही. खास, खास, तेच तेच गाढव वधा ! (दोघे अडखळून पडतात.)

सारगदेव—(धडपडून उठून) या साऱ्या, साऱ्या जगात एक दाख आणि स्त्री या सारखी वस्तूच नाही ! (हसून) हः हः हः ! काय काय मजा आली आहे अं ? हे हे सौख्य कशा-कशात नाही ! ह वरं कां ?

रणदेव—एवढ एवढं मात्र खर ! हे पहा दाख ती दाखच दाख ! (हसून) हः हः हः ! पण गाढव लोक तिची निद्रा निद्रा करतात अं !

सारंगदेव—ते ते पाजी आहेत मू-मूर्ख आहेत !

रणदेव—सरकार सरकार मी एक तिच्यावर गा-गाण केल

आहे; हणू का ? पण तबला, तंबोरा, वीणा, मृदंग सगळं प्हुहिजे हं !

सारंगदेव—हण हण नको तें रौं रौं आणि सौं सौं, आणि धिबिड धिबिड ! हण, हण, मी ऐकतो डोळे लावून.

रणदेव—वर ठीक पण आधी अवा—अवाज साफ करतो (हातातील वाटलीतली दाखू पिऊन) हं ! आतां गा-गातो ! (स्वर वरतो.) आपण ऐका मात्र ह ! आ—आ—ई—ई—!

सारंगदेव—मीही मीही घ—घसा ओलावतो. (हातातील वाटलीतली दाखू पिऊन) आहा ! आता गा.

रणदेव—(गळा चोळून) गा-गातो तर. आ—(गाण गाऊ लागतो.)

पद—राग वहिस्वी, ताल त्रिवट.

अग सखे दाखू नच प्याला । तो नर जन्मा व्यर्थचि
आला ॥ ध्रु० ॥ सागरमथनीं जन्मा आली । सुरा
सुरामार्थे माजवीन कली ॥ प्रिय बहु जी कालीला
॥ १ ॥ चरचर कापित उतर उदरीं । सकल दु ख
चिंता पळवी दुरी ॥ सुगंध देई मुखकमलाला ॥२॥
करवी नाना शिशुच्या लीला । बोलवि बोबडे
गाळित लाला ॥ पाडि लोळ धरणीला ॥ ३ ॥ वीट
जियेचा कधि न येई । वरिवरि सेवन इच्छा देई ॥
लागे मधुर पानाला ॥ ४ ॥

(काहीं वेळपर्यंत थावून) ह ! सरकार आता आ कवीचं बोलणं वरं कां ? आ ऐका !

रणदेवकवन माधुर्यानें । मोहित होउनि ही
त्रीभुवनं ॥ लागुनि भजनीं गाती लीला ॥ ५ ॥

(हसत) ह ! ह ! कस कसं गायल या या फाकड्यान ?

मारंगदेव—(ल्याला मोठ्यानें शावासकी देऊन) खाशी खाशी ! क्या बात है खूप बहार बहार केलीस ! आता आता हें पुरे ! चल त्या फाक-फाकडीला हुडकूंया ! उठावयास पहातो नों उठवत नाहीं असें पाहून, (दोन्ही हात बर करून) उठवा ! उठवा ! कोणी तरी !

रणदेव—(त्याचा हात धरून) उठाव महाराज, आस्ते आस्ते ! (दोघे धडपडत उठतात.)

मारंगदेव—पण कारे ती ती हिच्याचदाची सून ! अहः कोण बरं ? सु-मुलगी ! का बायको ती रांड ता-तारी कुठ पळालीरे ?

रणदेव—मीही मीही त्याच का-काळजीत गुंग आहे ! (हसून) हः हः हः ! मोठा मोठा चमत्कार आहे ! च-चतरंग-गडावरून एवढ्या बंदीतून ती-ती पळाली कशी ? कशी ? ते ते गिपाईं होते का ह-हजाम अ ? (गाण्याच्या चालीवर) अग मखे माझ्या तारे कुठ गेलीस स-स-स !

मारंगदेव—अ ! मूर्खा मूर्खा ती तुझी का माझी का-का माझी कां तुझी ?

रणदेव—(छातीस हात लाऊन) ह ! या या पट्ट्याची ! बनसीची ! आपण आपण पुढ पळून कस-स गुलामीन आ-हांछा कु कुठ्यासारखं माग पळायला लावल आहे ! (हसून) हः हः हः तारे अग तारे कुठ आहेस ? माझ्या आई ओ तरी देग !

मारंगदेव—(रागाचा अविश आणून) माझी तारा ती माझी दा-पाजी नाही तर ! चो चोरस तूं कोणरे घेणार ? हं !

माझी ती माझी सखी ! (अडखळून पडतो) अरे अरे अरे
पडलो ! किती रे हे हे रसधावर खळगे ! (रणदेव त्यास
उठवितो.)

रणदेव—महाराज आता एक गम्मत मला आठवली ह !
ही पहा का-काय मजा व्हायला लागली ! आं अरेच्यामारी !
ही जमीन पहा कशी पळाय-पळायला लागली आहे । आपण
आता एक जागी उभे राहूया आणि अशी पळता पळता, ती
दिसली की प-पकडूया ! (हंसतो) हः हः काय शान युक्ती.

सारंगदेव—(हंसून) हा हाः हाः ! खाशी; युक्ती पण
पण युक्ती ! वाहवा ! दे दे ! टाळी ! (टाळी मारून) पण
आ-आता तुला सागतों सा-सांपडली की ह ! चा- चार महिने
झाले फार फार गमजा करती ! ह ठीक आहे ! (मिशावर
ताव देतो.)

रणदेव—पण पण माझी खटपट व्यर्थच का ? अ ! तर
मग मी कशाळा दमू ? (ताठून उभा राहतो.)

सारंगदेव— मू-मू-र्खा, अरे ती ती माझी झाली की, तुम्हा
आई—आई प्रमाण माझ्या ! मग तुझं काय ?

रणदेव—तर मग, तर मग उगीचच खटपट करू का !
जो जो तळं चाखीरू, तो पाणी रा-राखील ! हं वन्सी !
फांकडा (मिशावर तव देतो.) हः हः हः ! तें कसं चुकणार
बरं बरं तें असो असो ! मी एक गुप्त बा-बातमी आपल्याला
सागतों. ह्या ह्या चंद्रसेनाला ताईसाहेब पळवीत
आपल्याकड. अह पळविणार ! तस नव्हे, चंद्रसेन तिला
तिला पळविणार; अवं ह ! त्या त्या सुंदरीला सुंदरीनं सा-
सा-सांगितलं !

सारंगदेव—काय काय हल्लस ? आम—आमची कमळा चंद्र-चंद्रसेन्याला माझ्याकडं पळवीत पळवीत, अस ती सुंदरी उंदरी हणाली आणणार ! (हंसून) हं. ह. हः तिचा तो अपराधी असेल; करून करून टाकू तिच पारपत्य अं ! वाहवा ! (गातो) सुंदरी उंदरीरे हणाली ! पण पण हे कधी कधी होणार ?

रणदेव—(सशयानें) काल का आज, आज का काल ! हो हो तेव्हाच !

सारंगदेव—(हंसून) हः हः हः ! मूर्ख मूर्ख कुठला ! दारू दारू पिऊन भलतं वोलतो ! हे वध का—काल कळं जा त्याच पारिपत्य.

रणदेव—ठीक आहे चला तर

(वाकडे तिकडे चालत निघतात तों रतिपाल, चंद्रमेन व आनंदी प्रवेश करितात)

चंद्रसेन—मित्रा, जिकड तिकड काळोख किती पडला आहे ! रात्र बरीच झाल्यानं रस्त्यावर माणसांची चाहूल ही बद्द झाली आहे ! (समोरून कोणी येत आहेतसे पाहून) पण गड्या इतक्या रात्री हे कोणरे दोघे इकडे येत आहेत ?

रतिपाल—अं : जाऊदे की असतील कोणी भामटे ! आतां काय पुसतोस, इथं बेवद नगरी आणि झोर्टिंग नदशाही माजली आहे ! कोणी का अमेनान; आपन्याला काय करायचं आहे ? (आनंदीस) आनंदी अंधेर पडला आहे, आज बरोबरच ऐस.

आनंदी—चला चला लवकर पाय उचला.

चंद्रसेन—आज बुवा हिची फारच गडबड दिसते. अस काय कारण आहे, काहीं समजत नाहीं.

आनंदी—तिथ गेल्यावर सारं समजेल. चला बाई लवकर बोलण्यात गुंतू नका .

(सारंगदेव—आणि रणदेव आनंदीस पाहून)

सारंगदेव—अरे ही कोणरे चा-चालली आहे? (हंसून) हः हः ! अरे हीचरे हीच ती. हं, सा-सांपडलीरे सापडली !
(आनंदीस कवटाळतो.)

आनंदी—(त्यास झिडकारून रागानें) कोणेर तुम्ही लुचयानों जळलीं तुमचीं तोंडं ! मेल्यानों लाजा नाहीरे वाटत ? अहो रावसाहेब धावा हो धावा, हे पहा कोण मेले दाडगे माझ्या अंगाला झोंबत आहेत ! इश राडेच्यांच्या तोंडाला वस्सकर दाखूची घाण येत आहे !

(चंद्रसेन व रतिपाल गडबडीनें तिजजवळ येऊन सारंगदेवास आणि रणदेवास गचांच्या मारून.)

चंद्रसेन—कोणरे तुम्ही हरामखोर लुध्यानो, दाखू पिऊन छाकटे होऊन, निर्लज्जपणें ह्या गरीब स्त्रीच्या अंगास झटता ? अरे तुम्ही लाजा कुठं ठेवल्यात ? मुकाड्यानें आपल्या वाटेनें चालते व्हा; नाहीं तर पहा आपला विचार !

सारंगदेव—(रागाचा आवेश आणून) को-कोणरे तू गा-गाढ्या, म-मला हरामखोर लू-लूचा हणतोस ? नीचांनो, चो-चोरासारखे रात्रीं कुणीकड हिला प-पळवून नेत आहां ? हिचा मालक (छातीस हात लाऊन) मी-मी आहे कधीं-कधीं अ-अ-मी हिला सोडणार नाहीं हं ! (तिचा हात धरतो.)

रणदेव—(तिचा दुसरा हात धरून) चल चल रा-राडे बरी सापडलीस हं ! आतां-आतां का सुटणार आहेस आमच्या हातून ? (तिला दोघे ओढतात.)

रतिपाल—(त्यांच्या हातास हिसडा देतो व आनंदीस सोडवून त्यांची गचाडी धरून वाकवून) चल जा नीचा कोणाचा हात धरतोस, पाजी नाही तर ! गाढवा, मुकाद्यानें जातोस कां, (तरवार उपसून) कळं दोन तुकडे इथंच ! पाजी मनुष्य, (एक लाथ मारून) शंका नाहीरे परस्त्रीच्या अगाला झटावयाला वाटत ?

आनंदी—(आपल्याशीं) अग बाई ! हें पहा मेलं काय लचांड आलं तें. चला चला रावसाहेब झाल इतक पुरे ! क. शाला या मुडदारांच्या नादीं लागता ?

रणदेव—(खाली पडून भीतीनें कापत कापत) आई नाही. ना-नाहीं मी-मी जा-जातो.

सारंगदेव—(तरवार उपसून, क्रोधानें रतिपालाच्या अंगावर येऊन) मुर्खा अरे हें-हें भय तूं-तूं-कोणाला दा-दाखवितोस ? चल ये अवसान असेल तर. (तरवारीचा वार करतो तो रतिपाल चुकवून घेऊन, आपण त्याजवर वार करतो, अशा झटपटींत राजास वमीं वार लागून तो निचेष्ट पडतो.)

चंद्रसेन—(त्यास धरून) जाऊं दे सोड त्याला, काय आपण या पाजींच्या नादीं लागाव ?

रतिपाल—(रागानें) कुठं आहे तो दुसरा गाढवाचा लेंक, अरे पाहतोस काय ? उडीव उडीव फडशा !

रणदेव—(उठून) तु-तुही फा-र-फार वाईट कर्म के-

के-केलंत. मोटा-मोटा घात! हाय! मी-सरकारांत कळवितों
(जाऊं लागतो.)

चंद्रसेन-(त्याच्या अंगावर जाऊन) अरे हरामखोरा,
सोडला होता झणून या गोष्टी अँ? (एक वार करून) जा जा
आतां सांग जा ! (पुन्हा तस्वार उगारतो.)

रणदेव-(खाली पडून) आई मेलों म-म-मला माळं
नका, मी गरीब आहे. (हात जोडून) तुमच्या पाया पडतो;
मी-मी काहीं केल नाही! आई! मला जीवदान द्या! अग बाई,
रक्त वहावयाला लागलं! (खांद्यावरचं रक्त टिपतो.)

चंद्रसेन-छी ! दुष्टा, अशा नीचाला सोडूं काय? तुला या
दुष्कर्माचं प्रायःश्रित दिलंच पाहिजे!

रतिपाल-अरे पहातोस काय ! लगाव ! (चंद्रसेन पुन्हा
वार करतो.)

चंद्रसेन-मित्रा चल आता एथें राहतां उपयोगीं नाही !

आनंदी-(आपल्याशी) अग बाई देवा, काय हें मध्येच
विघ्न आलं! चला महाराज आता एथें उभे राहू नका! (आप-
ल्याला हा मोठाच मेला अपशकुन झाला! पुढे काय होणार
आहे काहीं कळत नाही!

(सर्व पुढें चालू लागतात.)

चंद्रसेन-गड्या हा एक मध्ये अपशकुनच झाला झणा-
यचा! काय करावं माझ्या मनाला फार हख हख लागली!

रतिपाल-अः ध्यात काय आहे! अशा बल बलपुरी
राज्यात जर आपण आहों तर असले प्रसंग यावयाचेच! बरं
चला जलदी; उशीर झाला! (तिघे निघून जातात.)

प्रवेश ३.

स्थळ-वसंतविलास बागेतील वंगळा.

(सर्वांगाचा दाह होत असल्यामुळे कमळा अंधरुणावर तळमळत पडली आहे व इंदुमती, त्रासंतिका वगैरे जवळ बसल्या आहेत.)

कमळा—(व्याकुळ होऊन कण्हत) अं! अ! आई मरते! हाय! अहो कोणी गार पाणी तरी ओता हो माझ्या अंगावर! हुःश! आई! (तळमळते)

इंदुमती—(तिला कुरवाळून) हर हर ! देवा आतां मी काय करूं? बये तुला काय होत आहे? वैद्यबुवानं बोलावणं घाडलं आहे, ते आतां येतील ! उगी! (गजरीस) गजरे आले का वैद्यबुवा ?

(इतक्यात रमाकांत वैद्यबुवा येऊन.)

वैद्यबुवा—(हात जोडून) हा मी इथं हजर आहे. काय आज्ञा ?

इंदुमती—वैद्यबुवा ! पहा हो माझ्या बाळीला काय झालं आहे ! सध्याकाळ पासून हिच्या सर्वांगाचा दाह होऊन पहा कशी माशासारखी तळमळती आहे !

वैद्यबुवा—(आपणाशीं) हः समजलों; हें सर्व काम रोगाचं लक्षण ! (उघड) तईसाहेब हात घा पाहूं.

कमळा—(हात पुढें करून) वैद्यबुवा, माझ्या सर्वांगाला विस्तव लागला आहे ! आणि आता मला कससंच होऊं ला. मळं आहे ! हाय मरते !

इंदुमती—(डोळ्यास पाणी आणून) नकोग नको बये

अस बोलूं ! अरे देवा आता कायरे करू ! सागाहो वैद्यबुवा
काहीं उपाय !

वैद्यबुवा—(नाडी पाहून) सकाळीं मी आलों होतो, त्यावेळीं तब्येत ठीक होती आणि एकाएकीं अस होण्याचें कारण काय ? केव्हां पासून बरं हें अस होत आहे ?

वासंतिका—आज तिसरा प्रहरीं आह्मी दोघी बागेंत लता-मंडपात बोलत बसलों होनां; तो हिला लागली तहान, तेव्हां सुदरान कुठं थोडसं साखरपाणी हणून प्यायला दिलं, नंतर काहीं वेळानं हिच्या पोटांत कलवलून सर्व अगाचा दाह होऊ लागला आणि तेव्हा पासून अशी बाई तळमळत आहे !

वैद्यबुवा—(आपणाशी) हं: जुळलच. लतामंडपांत, वसत ऋतूत, समवयस्क मैत्रिणीशीं, एकातीं बोलत असतां एकाएकीं अस होणं हणजे हीं सारीं खास कामज्वर लक्षणं दिसत आहेत ! माधवाचार्यानीं हटलेंच आहे.

कामजेचित्तविभ्रश स्तंद्रालस्यममोजनम् ॥

हृदयेवेदनाचास्य गात्रच परिशुष्यति ॥ १ ॥

त्याप्रमाणें हीं सर्व लक्षणें जुळतात. असो. (उघड इंदुमतीस) सरकार विशेष भिण्यासारखं काहीं नाहीं किंचित् पितांश झाला आहे, आतां औषध देतो हणजे बरं वाटेल. कोण आहे बाहेर वाटींतून थोडा मोरावळा घ्या बर.

गजरा—जी महाराज. (जाऊन मोरावळ्याची वाटी आणून देते

वैद्यबुवा—(बटव्यातून औषधाची पुडी काढून वाटींत

घालून) ह तार्ईसाहेब हें घ्या औषध हणजे आता बरं वाटेक, हं उठा; हणणा " आच्युतानंत गोविंद— "

(कमला उठून औषध घेत व पुन्हां पडते.)

इंदुमति—वैद्यबुवा तुझाला मी पदर पसरतें ! माझ्या चिमणीला एवढी बरी करा ! मी तुमचे उपकार जन्मातरीं विसरणार नाहीं !

वैद्यबुवा—(हात जोडून) बाहवा ! हें काय महाराज ! मी पायाचा नोकर आणि मला हे शब्द ! आपण अगदी काळजी करूं नये ! हे पहा, पुसा डोळे ! हें काय ? स्वस्थ असा, मी मनुष्य पाठविला आहे माझी मोठी औषधाची पेटी आणण्याकरिता, बहुतकरून तो आला असेल, आता मी पाहून येतो. (उठून बाहेर जातो.)

कमला—(शोकाकुल होऊन) हाय ! देवा हुश ! अने अग आनंदी, बाई तिकडचं येणं झालं का ? प्राणनाथ अहो प्राणनाथ, धावा हो धावा ! प्रिया आता ही आपली कमला खास वाचत नाहीं ! हाय हाय ! उद्या किंही आपल्याशीं माझ गुप्तपणें लग्न व्हायचं होत; आणि मध्येच हें काय विघ्न आलं ! असो, आता एकावार आपलं शेवटचं दर्शन या लाडकीला द्या एवढंच आपल्यापाशीं मागण आहे ! अक्का कुठ आहेस, जवळ ये आणि मला शेवटचं प्रेमालिंगन दे ! तूं आपल्याकडून होता तितका प्रयत्न माझा हेतू सफल होण्याकरितां केलास; पण तें सौख्य भोगायचं माझ्या देवीं कुठ आहे ? हाय ! आई ! (तळमळते.)

वासतिका—(तिला आलिंगून) तार्ई, आहे मी जवळच आहे ! उगी रडूं नको ! हें पहा तू सुखी असलीस, हणजे

माझ्या साऱ्या करण्याचं सार्थक झालं ! उगी माझी बया !
(तिचे डोळे पुसते.)

इंदुमति—वाळे ! मला वासंतिकेकडून सर्व समजलं आहे. एक तू सुखी असून, बाळ चंद्रसेनापाशीं कुठंही असलीस तरी चिंता नाही. असं झाल्यानं तिकडचा राग झाला असता, पण तो कांहीं दिवसांनीं शांतही होता, त्याची काळजी नाही; परंतु तुझ्या प्रकृतीची चिंता आझाला लागली आहे !

कमला—देवा ! केवढं माझ दैव कीं, अशा मातेच्या उदरीं मी जन्मलं ! (शोकाकुल होऊन) आतां तुझां दोषीना माझं पदर पसरून एवढंच सागण आहे कीं, आमच्या लग्नाचा बेत बाबाना समजला, ह्मणजे ते प्राणनाथाचं काय करतील याचा नियम नाही, तेव्हा कसही करून तिकडच्या प्राणाला धक्का न लागे अशी तजवीज करा ! तशीच त्याची मजबर अत्यंत प्रीति असल्यामुळें, मी परलोकीं गेल्यावर अति दुःखानं भान न राहून, ते आपल्या जिवाला काहीं भलत सलतं करून घेतील, अथवा या सर्व संसाराचा त्याग करून कुणीकड तरी भटकून जातील, त्यांना साभाळा ! (दुःखाचा सुस्कारा टाकून स्वस्थ पडते.)

इंदुमति—नकोग नको माझ्या लाडके, अस बोलूं नको ! हे शब्द ऐकून माझ्या काळजाचं पाणी होऊन गेलं ! नको असं वाईट बोलूं !

कमला—हर हर देवा ! किती मी दुर्दैवी ! इतके दिवस दुःख सोसून, शेवटीं कुठं सुखाची किंचित आशा उत्पन्न होती तीं मेल अस विपरीत व्हावं ना ? देवा स्वप्नवत किंरे

हैं सारं ज्ञाल ! प्राणनाथ ! आता आपला आणि माझा अक्षयी किंही वियोग होण्याचा प्रसंग आला ! फुटक्या नशीबा तुझ्यानें तें आमचं अकृत्रिम प्रेम पाहववल नाहीं अं? (दुःखानें) हाय हाय देवा मी आता कायरे करू ! (थोडा वेळ थांबून) असो, होणारा पुढें उपाय नाही ! प्राणनाथ आतां माझी आपल्याला एवढी विनति आहे कीं, एकदां या मंदभागिनीला सुखकर घट्ट प्रेमालिंगन द्या ! (आलिंगावयास हात पुढें करते व काहीं वेळ थांबून) काय नाहीं का आपल्या छबेलीचा हेतू परिपूर्ण करायचा ? नका नका प्रियकरा विलंब करू नका ! आतां हें आपल्या दासीच शेवटच मागणं आहे ! मजकडून काहीं अपराध झाला असेल तर त्याची क्षमा करून माझी इच्छा पूर्ण केली पाहिजे ! (उठून हात पुढें करून) हें काय बर प्रिया नाहीं न माझ ऐकायच !

इंदुमति—ब्रये, कुणाला हाक मारीत आहेस ? अजूनी आनंदी आली नाही.

कमला—(निराशेनें धाडकर अथरुणावर अंग टाकून) अग वाई नाहींच कोणी इथ ! मग मी काय हें व्यर्थ बोललें ! (तळमळत) हुःश ! आई, सर्वांगाचा दाह होत आहे ! घसा अगदीं कोरडा पडला ! अं पाणी, पाणी ! (रडू लागते.)

वासतिका—(तिला पाणी देऊन वारा घालते.) ताई उगी माझी बया. वैद्यबुवानीं आता औषध दिलं आहे थोड्या वेळान बरं वाटेल ! उगी असा काय घाबरेपणा करावा ! (तिला कुस्वाळते.)

कमला—ह. अक्का, आता त्या औषधानं काय होणार ?

माझ्या सर्वांगाला आग लागली आहे ! आता हा प्राण केवळ
 = माझ्या प्रियाच्या भेटीकरिता राहिला आहे ! हुःश ! आई !
 (किंचित डोळे झाकून पडते.)

वासतिका—(कमलेच्या तोंडाकडे पाहून) बाई किंचित
 डोळा लागला वरं !

इंदुमति—(हळूच) होय बोलूं नका आतां ! गजरे जा
 बाहेरची गडबड बंद करीव. (गजरा जाते) वर झाल बाई !
 आतां तिला वरं वाटेल ! हः काय वर झालं असावं असं
 हिला? कांहीं झपाटा विपाटा तरी झाला नसेलनं? कांहीं असो;
 आई जगदवे ! माझ्या बाळीला वर वाटलं हणजे मी तुझी
 सोन्याची प्रतिमा करून बसवीन. (स्तब्ध बसते.)

(इतक्यांत चंद्रसेन, रातेपाल आणि आनंदी बागेत
 प्रवेश करितात. तों सरोवराच्या बाजूने पुढील बोलणें त्यांच्या
 कार्नी पडतें.)

(पडद्यात) हाय हाय ! निर्दय चंपकमाले काय हें तू
 केलस ! काय अविचार अरे अरे ज्याचे केवळ देहमात्र भिन्न,
 पण प्राण एक ! असं उभयतांचं अत्यंत प्रेम असतां, आपला सूड
 उगवावा हणून तिला कपटानं तूं सोमल दिलासना ? काय
 हा निर्दयपणा ! हर हर पापिणी मागचे जन्मी काय तू पातक
 केलं होतस त्याची फळं हीं भोगीत आहेस आणि याही जन्मीं
 सचय करीत आहेस ! शिव शिव, कुलकलंकिणी अशी तूं
 जन्माला तरी कशाला आलीस ! छी छी ! देवा काय हा मी
 अनर्थ केला ? देवा अशा रीतीनें सूड घेऊन त्यांत माझा तरी
 काय फायदा झाला ? दुष्टे अग एक चंद्रसेन तुझा वैरी, पण
 कमलेनं तुझ काय वरं केलं होतं ? नारायणा, आतां हें काळं

तोंड जगाला मी काय दाखवूं ! हे सरोवरा, ह्या पश्चात्ताप पावलेल्या कृतघ्न पापिणीला आपल्या पोटांत ठाव दे ! आजपर्यंत-आत्महत्या करूं नये असा मनाचा निर्धार होता पण आतां उपाय नाही ! राम ! (धाडकर उडी टाकल्याचा आवाज होतो.)

चंद्रसेन—(वरील भाषण ऐकून दुःखित अंतःकरणाने) मित्रा घात झालारे घात झाला ! हर हर ! कृतघ्न दुष्टे काय हें कर्म केलस ! (धाडकर जमिनीवर पडतो.)

रतिपाल—(त्यास सावरून) अरे अरे ! काय हा घोर प्रसंग ! मित्रा सावध हो सावध हो ! चक लवकर तेथें जाऊन कांहीं तरी उपाय करूं ! असा धीर सोडूं नको ! हें एक उत्तम झाल कीं विष घातल्याची बातमी समजली ! आतां हवे ते उपाय करिता येतील !

चंद्रसेन—(शोकाकुल होऊन उठून) हायग चपकमाले ! पापिणी तूं असा दावा साधलास अ ? गड्या तू मला धीर देतोस, पण आतां परिणाम चांगला दिसत नाही ! हर हर ! प्रिये काय प्रसंग तुजवर आला !

आनदा—(दुःखाने) मेले चांडळणी, कोण्या जन्मीची दावेदारीण तूं उत्तम झालीस ! शिव शिव ! पापिणी याचे झाडे कुठंग देशील !

(तिघे महालांत येऊन)

चंद्रसेन—(कमलेस पाहून) हाय हाय देवा ! काय हिची स्थिति झाली ! (दुःखानें सुस्कारा टाकतो.)

रतिपाल—मित्रा थोडा धीर धर ! वैद्यबुवा कुठं आहेत ?

वैद्यबुवा—(लगबगीनें पुढें होऊन) काय हुकूम ?

रतिपाल—(एका बाजूस नेऊन त्याच्या कानात) हे

पहा, ताईसाहेबाच्या पोटांत सोमल गेला आहे, त्यावर काय तो लवकर उपाय करा.

वैद्यबुवा—(विचारांत पडून आपल्याशी) हं:, काय करावं ? केवढा संकट हे ! हे पहिल्यानं समजलं असत हणजे बरं झालं असतं. (उघड) बरं थोडं वाटीतून पाणी घ्या.

आनंदी—(वाटीतून पाणी देते.)

वैद्यबुवा—(बठव्यांतील एक पुडी वाटीत घालून) हे घ्या बरं आतां औषध.

इंदुमति—कायरे बाळा रतिपाला, तुम्ही आपापल्यामध्ये काय बोलत आहां ! वैद्यबुवा माझी कमला वाचेलना !

वैद्यबुवा—हे पहा गडबडू नका, स्वस्थ आसा. लवकर तें औषध घ्या अगोदर.

आनंदी—(औषध हातीं घेऊन) ताईसाहेब उठा हे घ्या बर औषध ! (सावरून उठवून) अरे देवा ! कायरे दशा झाली ही ! (औषधाची वाटी तोंडापुढे नेऊन) ह, हे घ्या ताईसाहेब.

इंदुमति—ह तें घे बरे औषध.

कमला—(तळमळत) हाय ! आई आतां कशाचं मला औषध देतां ?

इंदुमति—(तिला कुरवाळून) घे घे बरे अस काय बर ! माझी चिमणी ती !

कमला—(औषध घेऊन) अग आईग ! प्राणप्रिया आलां कां तुम्ही ?

वासंनिका—ताई, अग डोळे उघडून पहा, हा पहा आला भाऊराया.

कमला—(डोळे उघडून) प्रिया कोठें आहात ? हुःश, नारायणा आता कायरे करूं ! आपल्याला धावत येऊन कडू-कडून आलिंगन देईन हटलं, तर माझ सर्व शरीर मेलं जड झाल आहे. माझ्यान हलकत नाही !

चंद्रसेन—नका नका प्रिय, तू स्वस्त्ये १५५ ५५ ५५ तुजज-वळच आहे.

कमला—(दुःखित होऊन) प्रिया कुठें आहात ? जवळ येऊन एकदा मला शेवटच प्रेमालिंगन द्या. (हात पुढें करिते) नका नका अनमान करू, आतां ही कमला घटकेची सोबतीण आहे ! मला आता कुणाचा लाज नाही ना. प्राणनाथ कुठें आहांत ?

चंद्रसेन—(तिला आलिंगून) नकोग नको प्रिये असं बोलू ! हा मी तुजजवळच आहे ! डोळे उघडून मजकडे पहा.

कमला—(दुःखानें) हाय ! प्राणनाथ आता ही आपली दासी परलोकीं जाणार ! आजपर्यंत मजमुळं आपल्याला नाना प्रकारचीं संकटं भोगावीं लागलीं, त्याबद्दल मला क्षमा करा ! आणि माझ्या माग वारवार माझी आठवण काढून, व्यर्थ दुःख करू नका !

चंद्रसेन—हर हर ! प्रिये काय हें बोलतेस ? तू मला सोडून गेल्यावर मला तरी माग जगून काय करावयाच आहे ? शिव शिव चांडाळणी चपकमाले खरी कृष्णसर्पिणी तू ! कालच मला तुजविषयीं संशय आला होता, पण मी मूर्खान त्याची चौकशी केली नाही ! त्याचा हा परिणाम झाला ! दुष्टे, तुझ्या मनांत जर असा सृष्ट घ्यावयाचा होता तर माझ्या प्रियेबरो-

धेर मलाही विप्र द्यावयाचं होतस, लणजे वरं झालं असतं !
 मला तरी जिवत कशाला ठेवलंस !

इंदुमति—(शोकाकुल होऊन) बाला चंद्रसेना कायरे
 लणतोस ! साइया लाडकीला कोणी विप्र का दिलें ?

चंद्रसेन—अहो भाईसाहेब काय सागूं ? माग ज्या चपक-
 माला नांवाच्या राजकन्येची हकीकत आपल्याला सांगितली
 होती; तीच ती दीर्घद्वेषी राक्षशीण, कपटान सुंदरी या
 नावान इथं दासी होऊन राहिली होती. तिन माझा सूड
 घ्यावा या हेतूनं हें कृत्य केलन ! आता आझी इकडे येत अ-
 सता तिच्याच तोंडून हें ऐकल. त्या कृतकर्मामदल तिला
 पश्चात्ताप होऊन सरोवरात उडी टाकून तिन प्राण दिला.

इंदुमति—हर हर ! देवा आतां कसली माझी बया वाचते !
 कायग मेले कृतघ्न चांडाळणी हें केलंस !

वासंतिका—देवा काय हा घोर प्रसंग आणलास ! वैद्य-
 ब्रुवा सांगा हो सांगा माझी तारी वाचेल कीं नाहीं ?

वैद्यब्रुवा—दम धरा, घाबरूं नका.

कमला—(अंधरूणावर तळमळत) हाय ! अग आई! अहो
 प्राणनाथ, आतां मला कसस वाटत आहे ! हाय ! पोटांन
 ढवळूं लागल ! शब्द खोल ऐकूं येऊ लागला ! हात पाय
 जड जडसे वाटू लागले ! आई आता मी खास वाचन
 नाही. हाय !

चंद्रसेन—(तिला कुरवाळून) प्राणप्रिये नकोग असे शब्द
 पुन्हां बोलू ! देवा काय हें संकट आल ! प्रिये, मला सोडून
 कशीग चाललीस ! (मूर्छित पडतो.)

रतिपाल—(त्यास सावरून) हे पहा मित्रा, असा धीर सोडू नको. वैद्यवृथा उपाय करीत आहेत; तुम्ही सर्व स्वस्थ असो. तार्ईसाहेब फार घाबरल्या आहेत, त्यांना धीर द्यावयाचा सोडून हे काय भलतं ?

कमला—(दुःखानें) हाय ! आई एकदा बाबांचे दर्शन शेवटीं मला व्हावं अशी फार इच्छा होती, पण तें आतां कशानें होणार ! पहिल्या सारखे आतां त्यांचे प्रेम मजवर नाही, यामुळे मला फार दुःख होत आहे ! त्यांच्या चरणीं माझा साष्टांग नमस्कार सांग ! त्यांच्या मताप्रमाणं मी वागलें नाही, ह्मणून त्यांना फार राग आला आहे, तर त्याजबद्दल मला क्षमा करा ह्मणून विनंति कर ! आणि यापुढे तरी माझ्या प्राणनाथाशी वैर करू नका अस सांग मजबरोबर त्या वैराचाही शेवट होऊं दे. अक्का, आई तुम्ही आतां रडू नका ! माझे कांहीं वाईट होत नाही ! तुम्हा दोघींना आता माझे मागण एवढेच आहे कीं, कोणत्याही उपायाने माझ्या प्रियाच्या जिवाला अघाय न होता सौख्य होईल असं करा !

इदुमति—वाळे कमळे ! तू कशीच आह्माला सोडून चाललीस ! (रडू लागते.)

कमला—(कण्हन) अं ! अने कुठ आहेस ?

आनंदी—आहे तार्ईसाहेब मी आपल्या पायांपाशींच बसलें आहे.

कमला—(तिचा हात धरून) तुझे उपकार मजवर फार झाले आहेत, त्याची उतराई होण्याला आता मार्ग नाही ! माझ्या मनांत फार होतं कीं, तुझं चांगलं करावं. असो ! मी

गिलें तरी मागं आई, अक्का, आहेत; त्या तुला कमी पडूं देणार नाहीत ! उगी रडूं नको ! सुंदरा कुठं आहे ?

आनंदी—तिनंच हो बाई चाडाळणीन हा सारा अनर्थ केला. आणि आपण तोंड काळ करून गेली !

कमला—असो काय करायचं ! हाय ! (तळमळते.)

इंदुमति—(तिला कुरवाळून) माझ्या लाडके तूं सर्वांची व्यवस्था केलीस, पण तुला सोडून आमचे प्राण कसेग वाचतील ! शिव शिव ! चाडाळणी सुंदरे तूं खचित आमची पूर्व जन्मीची दावेदारीण होतीस म्हणून हे असं दुष्ट कर्म केलस ! पापिणी, अग कांहीं तरी विचार करावयाचा होतास ! किती आक्षी तुझे चोज आणि काय तुजवर प्रेम करित होतो ! कमलेची तर तूं जीव कीं प्राण होतीस, ह्या सर्वांची फेड त्यां अशी करावीस काय ? हर हर दुष्टे ! तू याची फळकुठग भोगशील ? देवा कसरे हे एकाएकीं आकाश मजवर कोसळल ! आई धरित्री तू तरी आता दुभग होऊन मला पोटांत घे ! (रडू लागते.)

कमला—आई रडू नको ! प्राणनाथ, अक्का, तुझी कोणीही दुःख करू नका. मला आता कशाची आशा उरली नाही ! आतां मी अक्षयी सुख भोगावयास जात आहे !

इंदुमति—माझ्या चिमणे, कसेग हे शब्द बोलतीस ! तुला आमचा कसाग कंटाळा आला ! बरे आह्लाकरितां नाही तर नाही; पण ज्या करितां तुझा जीव तिळतिळ तुटत होता त्या बाल चंद्रसेनाची तरी तुला जीव येऊंदे; तुजवाचून बाळे, त्याचा जीव कसाग राहिल ?

चंद्रसेन—हर हर ! प्रिये कशीग मला इथ एकल्याला टाकून जातेस ?

कमला—आई, आता मला बोलवत नाही; माझा प्राण कासावीस होत आहे ! (तळमळत) हाय मरते ! हे पहा, हे पहा ते यमाचे काळदूत मला न्यावयाला आले ! हाय हाय ! आतां मी काय करूं ! कोणी सोडवाहो मला ! अं ! अं ! हे पहा चांडाळ ! आई ! (प्राण घोटाळतो.)

इंदुमति, वासंतिका, व आनंदी—अहो चाललीहो आमची वया ! तिला कोणी तरी वाचवा. (रडू लागतात.)

चंद्रसेन—हाय घात झाला ! (मूर्छित पडतो.)

रतिपाल—देवा कायरे प्रसंग आला हा ! राम राम राम ! चंद्रसेना वा सावध हो ! (त्यास उठवून.) वैद्यबुवा अहो वैद्यबुवा नाडी तरी पहा तार्ईसाहेबांची !

वैद्यबुवा—(नाडी पाहून) हं : काय प्रसंग हा ! राम राम राम ! (कपाळास हात लावून स्तब्ध बसतो.)

इंदुमति—(हत्ररडा फोडून) अरे काळा कायरे घाला घातलास ! हाय ! (धाडकर मूर्छा येऊन पडते.)

चंद्रसेन—(दुःखानें) हर हर ! प्रारब्धा अरे काय हें के लंस ! देवा ! इतक्यांत या सुंदर शरीरावर कायरे कळा आली ! प्रिये ! आतां सर्व जगात माझ कोणी राहिलं नाही ! सखे, आई गेली, बाबा गेले, सर्व वाताहत झाली; शेवटीं पुढील सर्व सौख्याचा भार मी तुजवर ठेवून होतो तों तीही आशा आज निर्फळ झाली ! असो, होणारापुढं इलाज नाही. प्राणयल्लभे, इश्वरकृपेनं सर्व गोष्टी आपल्या मनासारख्या होण्याचा समय आला असतां, या अभाग्याला सोडून गेली.

सना ? अरे अरे ! नुकी कुठ सौख्याची आशा उत्पन्न झाली होती तोंच अशी विपरीत दशा व्हावी काय ? प्रिये, आता तुजवाचून या जगात मला आधार कोणाचा वरं आहे ? आता मी कुणाच्या तोंडाकडं पाहून सौख्य मानू ! प्राणदयिते, एक तूं नाहीशी झाल्यान मी संसारसौख्याला मुकलोंग मुकलों ! प्राणप्रिये, साग साग मजकडून असा काय अपराध घडला की, तूं या अभाऱ्याला सोडून चाललीस ! एक तुजवाचून मला हे सारं जग शून्य होणार आहे ! अरे अरे ! काय त्या नाकाची ठेवण, गालाचा गुळगुळीतपणा, अवयवांचा गोंडसपणा, हाय हाय ! सर्वच अप्रतिम ! देवा, तें आज या दुर्दैव्याला नाहीसं झालना ? (कपाळावर हात मारून) फुटक्या नशीबा, कसरे हात धुवून माझ्या पाठीस लागलं आहेस ! प्रिये आतां मी कायग करू ! वैद्यराज तुमच्या मी पाया पडतो, तुम्हाला पदर पसरतो, कसेही करून माझ्या प्रियेला वाचवा ! (तिचें मुख कुरवाळून) सखे एक शब्द तरी मजशीं बोल. हाय हाय ! आतां कसली प्रिया बोलते ! ते दुष्ट यमाचे पाश तिच्या हृदयाला झोंबून आंतील प्राण घेऊन गेले ! (तिच्या मुखावर आपलें मुख टेकून) हाय ! जगनिवास !

इंदुमति—कमळे, बाळे कशीग निष्ठुरपणान मला सोडून जातेस ! देवा असा कोणता मी तुझा अपराध केला होता म्हणून माझ्या लाडकीची आणि माझी ताटातूट करितोस ! शिव शिव ! परमेश्वरा, आता मी कायरे करू ! (शेवटचा अचका घेऊन कमळेचा प्राण जातो.) हाय ! (मूर्च्छित पडते.)

वासंतिका—(दुःखानें) ताई आह्या सर्वाना दुःखसागरांत

खीटून, कशीग चाललास ! देवा काय हा भयकर प्रसंग !
रला ! ताई अग ताई मैजशीं एकदां तरी बोल ! (
आगते.)

चंद्रसेन—(शोकाने कठ दाटून) नाहीग नाही अक्रा आ
ता कसली प्रिया बोलते. तिला तो दुष्ट काळ घेऊन गेला —
चांडाळणी मी एक तुझा वैरी तर माझं काय पाहिजे तें करा
वयाचं होतस; पण माझ्या प्रियेनं तुझं काय बरं केल होतं
अरे अरे काय हें घोरकर्म केलंस ! याचे झाडे कुठग देशील !
देवा आज या सान्या जगाचं भूषण नाहीसं झालं ! नारायणा
कायरे वेळ आणलीस ही ! शिव शिव ! माझ्या सर्व सौख्या
वृक्षावर कुन्हाड पडली ! प्रिये, मला अशा दुःखांत लोटून
एकटीच तूं अक्षयी स्वर्गसुख भोगावयाला कशीग गेलीस !
सखे कृपा करून थांब थांब थोडा वेळ, ज्या भार्गाचं अवलंबन
त्वा केलंस तसच मलाही कारण योग्य आहे ! (कंबरेची क-
थार उपसून उरात मारून घेऊन पडतो.)

रतिपाल—(वावरून) मित्रा कायरे हें केलंस ! कसारे
तूही आह्माला सोडून चाललास ! (मूर्च्छित पडतो)

आनंदी—(शोकाकुल होऊन) हर हर ! देवा काय हा-
भयकर प्रसंग ! रावसाहेब तुम्हीही कसे हो कंटाळला !
(रडू लागते.)

वासंतिका—भाऊराया तूही कसारे वा आह्माला सोडून
चाललास ! हाय हाय ! काय हें साहस ! देवा ही कथार
किती तरी उरांत घुसली आणि काय हा रक्ताचा पाठ चालला
आहे ! (रडू लागते.)

वहीऊन दुःखानें) बाळें मला टाकून
 माझ्या पोटीं येऊन आजवर मी तुझें पालन
 ओपण केल असून, मला पुसव्यावाचून तू कशीग गेलीस !
 तदा डोळे उघडून मजकडे पहा आणि एक शब्द तरी
 ब्रशी बोल ! देवा आतां मी कमला कमला या नावानं
 गाला हाक मारूं ! कशीग तूं या काळजाला चटका लावून
 गेस ! माझ्या पोटीं पुत्र नव्हता तरी तूच आमचा पुत्र
 सं समजून मी सुखांत होतें ! पण आतां मी कुणाकडे पाहून
 साधान मानूं ? (चंद्रसेनास कवटाळून) शिव शिव ! बाळा
 ना ! कायरे हें साहस केलंस ! बाळा कायरे तुझ्या उरां-
 वर हा रक्तश्राव होत आहे ! हर हर चिमणे तू आणि बाळ
 चंद्रसेन आह्माला दुःखाभीत पोळत टाकून स्वर्गलोकीच अ-
 ष्या तु ~~पुत्र~~ पयक्रिता कसेरे निघून गेला ! तुह्माला आमची
 काहीच कारे कीव आली नाही ! नारायणा ! काय ह्या
 भागिणीनं मागचे जन्मीं पातक केल होतें त्वंच फळ हें
 गाल शिव ! शिव ! (दुःखाचा सुस्कारा टाकते. (इतक्यांत
 एक जासूद येऊन.)

जासूद—(दुःखानें रडत) बाईसाहेब आव घात झाला !
 घात झाला !

इटुमति—(दुःखानें) कायरे बाबा आणखी तूं
 कायणार ?

जासूद—हाराज, बागच्या रस्यावर सरकारास्त्री आणि
 कारवारी साबास्त्री कुनी दुसमानानं ठार मारूनशानी
 झाल्या !

इदमिति—(दुःखाने) राम ! रामऋषिहा भयंकर प्रसंग
 झाला आज शेवट झाला ! हाय ! (धातून्बोल !)
 पडते.)

(पडदा पडतो.)

पंचम अंक समाप्त.

